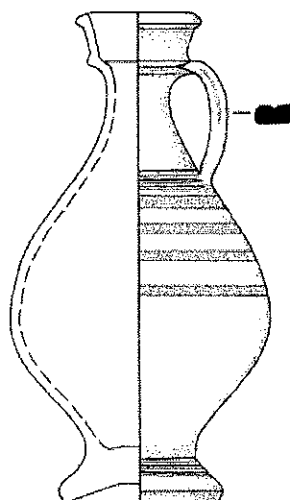

JOURNÉE D'ARCHÉOLOGIE ROMAINE

ROMEINENDAG

Bruxelles – Brussel
16 – 4 – 2005

**Rédaction et mise en page – redactie en vormgeving:
Marc LODEWIJCKX**

JOURNÉE D'ARCHÉOLOGIE ROMAINE
ROMEINENDAG

16 – 4 – 2005

Bruxelles – Brussel
Musées Royaux d'Art et d'Histoire
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis

Organisation – organisatie

- *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis Brussel – Musées Royaux d'Art et d'Histoire Bruxelles*
 - *Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale – Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*
 - *Université Libre de Bruxelles – CREA*
 - *K.U. Leuven – Afdeling Archeologie*
 - *Université de Namur (FUNDP) – Département d'Archéologie*
 - *Universiteit Gent – Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa*
 - *Ministère de la Région wallonne – Direction de l'Archéologie*
 - *Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap – Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed*
-

Tekening voorpagina – dessin première page: Wervik (Arne Verbrugge)

AVANT-PROPOS – TEN GELEIDE

Les journées d'archéologie romaine sont organisées par les institutions, universités et musées des trois régions dans lesquelles elles se déroulent alternativement.

Cette année, grâce l'aimable accueil de Madame Anne Cahen-Delhayé, Conservateur en chef et de ses collaborateurs, nous avons le plaisir de tenir le colloque aux Musées Royaux d'Art et d'Histoire à Bruxelles.

L'objectif des Journées d'Archéologie romaine est de proposer une plate-forme de rencontre et de communication entre chercheurs s'intéressant à la civilisation romaine dans nos régions. C'est aussi l'occasion de faire connaître rapidement les découvertes et les recherches récentes dans ce domaine et peut-être d'en susciter d'autres. Cette brochure donne un aperçu des travaux menés récemment.

De jaarlijkse '*Romeinendagen*' – contactdagen voor Romeinse archeologie – worden gezamenlijk georganiseerd door de instellingen, universiteiten en musea van de drie Gewesten en vinden beurtelings plaats in één van de drie regio's.

Dit jaar gaat de *Romeinendag* door in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, dank zij de vriendelijke gastvrijheid van de hoofdconservator, mevr. Anne Cahen-Delhayé, en haar medewerkers.

De bedoeling van deze contactdag is de collega's te informeren over nieuwe vondsten en recente ontwikkelingen en de onderlinge samenwerking tussen personen en instellingen te bevorderen. In deze brochure vindt U, naast de samenvattingen van de lezingen, ook nog bijdragen van andere collega's.

Arjen Bosman (UG), Marie-Hélène Corbiau (MRW/FUNDP), Wim De Clercq (UG),
Stephane Demeter (MBHG-DMS), Marc Lodewijckx (KUL),
Claire Massart (MRAH/KMKG), Georges Raepsaet (ULB), Alain Vanderhoeven (VIOE)

PROGRAMME – PROGRAMMA

- 9h20 Accueil – Ontvangst
- 10h Introduction à la gestion de l'archéologie bruxelloise par la Direction des Monuments et des Sites – Inleiding over de archeologie in Brussel door de Directie Monumenten en Landschappen

Habitat groupé – Nederzettingsonderzoek

- 10h20 Overzicht van de recente opgravingen te Tongeren, door *Alain Vanderhoeven*.
- 10h40 Het archeologisch onderzoek van de vicus te Velzeke (O.-VL.) in 2004, door *Guy De Mulder en Johan Deschieter*.
- 11h De vicus van Asse – een archeologische beschouwing op basis van de munten, door *Kristine Magerman en Steven Saerens*.
- 11h15 Het Romeinse castellum van Oudenburg: de opgravingsresultaten van het afgelopen jaar op de site Spegelaere (2004-begin 2005), door *Sofie Vanhoutte*.
- 11h35 Archeologisch onderzoeksproject Tienen: het belang van de wisselwerking tussen theorie en methodologie in praktijk, door *Marleen Martens, Tom Debruyne en Igor Van den Vonder*.
- 11h50 Une tannerie dans le vicus d'Arlon: études archéologique, géo-pédologique et archéobotanique du site de Lazzari, par *Denis Henrotay, Ann Defgnée et Olivier Collette*.
- 12h15 Lunch – vrije toegang tot de museumcollecties
Lunch – accès libre aux collections du musée

Ateliers/Artisanat – Ambachtelijke activiteiten/Artisanaat

- 13h40 Fouille d'une tuilerie gallo-romaine dans la zone d'activités économiques d'Hermalle-sous-Huy (Engis, prov. de Liège), par *Christian Frébutte et Michèle Gustin*.
- 14h Les ateliers céramiques d'époque romaine en Belgique: étude des fours céramiques, par *Freddy Thuillier*.
- 14h20 L'atelier de potiers des Rues-des-Vignes (Cambésis), par *Xavier Deru*.
- 14h40 Koffiepauze – Pause-café.

Domaine funéraire – Funerair onderzoek

- 15h Messancy, une nécropole du Haut-Empire (fouilles 1986, 1987, 2002): synthèse et étude des restes fauniques, par *Ludwine Deblon, Fabienne Pigièrre et Mircea Udrescu*.
- 15h20 Mobiliers funéraires et céramique de cérémonie dans les tumulus de Hesbaye: composition et organisation des dépôts, par *Claire Massart*.
- 15h40 De Gallo-Romeinse tumulus van Grijpen (Tienen): stand van zaken van het onderzoek, door *Marleen Martens, Tom Debruyne en Igor Van den Vonder*.
- 16h Discussie – Discussion.

Présentation des posters et visite des salles gallo-romaines (jusqu'à 17h30)
Presentatie van de posters en bezoek aan de Gallo-Romeinse zalen (tot 17u30)

LA NÉCROPOLE DU VICUS DE VODGORIACUM (WAUDREZ, HAINAUT)

CÉCILE ANSIAU – CAROLINE POLET

En 1984, le Cercle archéologique de Waudrez (aujourd'hui appelé *Statio Romana*) a procédé au sauvetage de sept sépultures à incinération. L'exploration de la parcelle, située au nord de la chaussée romaine Bavay-Cologne et à l'ouest du *vicus* s'est concentrée sur la zone périphérique de l'habitation déjà construite. En 1995 et 1999, le service de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne réalisa deux campagnes de fouille dans deux parcelles voisines, l'une fut fouillée partiellement et l'autre totalement. À cette occasion, quatre tombes supplémentaires furent exhumées et la limite occidentale du cimetière est maintenant connue et matérialisée par un chemin prenant la direction nord-ouest.

Les résultats de la fouille de sauvetage limitée de la première parcelle se sont révélés intéressants à plus d'un titre.

L'étude du mobilier montre que ces quelques tombes, principalement datées du IIe siècle, s'inscrivent parfaitement dans le profil de nécropoles connues dans la Cité des Nerviens. Ainsi, on retrouve les caractéristiques tels que les impressions digitées sur le col des marmites, les paires de fibules identiques, la présence de monnaies et de clous ...

L'analyse anthropologique du contenu des vases a livré, quant à elle, d'intéressantes et précieuses informations. Les températures de crémation déterminées d'après la couleur des restes osseux et dentaires ainsi que leur fragmentation nous révèlent la position et l'emplacement du défunt sur ou sous le bûcher. Malgré la taille des fragments, le sexe et l'âge au décès ont, dans la majorité des cas, pu être déterminés, des traces de maladies ont également été détectées.

La présence de deux tombes multiples sur cet ensemble restreint amorce les questions de bûchers séparés et de cause de décès proches ou même simultanés: épidémies, accidents ... La possibilité de groupements familiaux n'est pas à exclure. La présence d'un nourrisson incinéré (fig. 1) interpelle; en effet, la crémation de nouveau-nés reste rare en Gaule.

Le tri et le lavage du contenu des urnes, à l'exception de celle du nourrisson, ont systématiquement livré des scories (fig. 2) qui résulteraient de la combinaison de kératine (cheveux, fourrure, ...) et de substances minérales de l'os. Des éléments fauniques ont, malgré leur petit nombre, été isolés et identifiés à l'occasion des tamisages. Ils appartiennent aux espèces généralement retrouvées en contexte funéraire: le porc et le poulet.

Cette étude approfondie d'un nombre restreint de sépultures apporte les premiers renseignements sur la nécropole du *vicus* de *Vodgoriacum* tant sur le plan du mobilier archéologique qu'au niveau anthropologique.

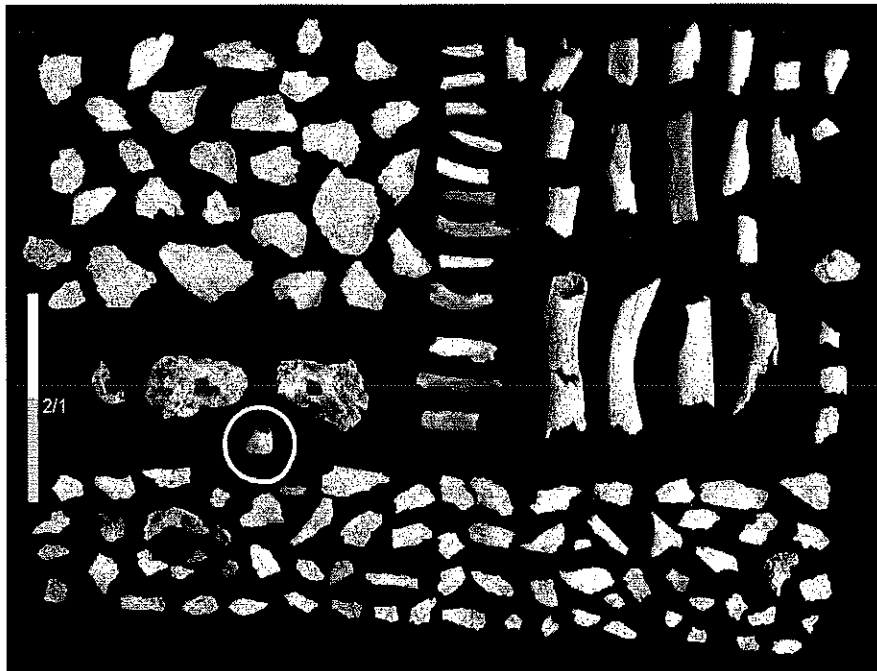

Fig. 1: Restes osseux et germe dentaire (●) du nouveau-né.

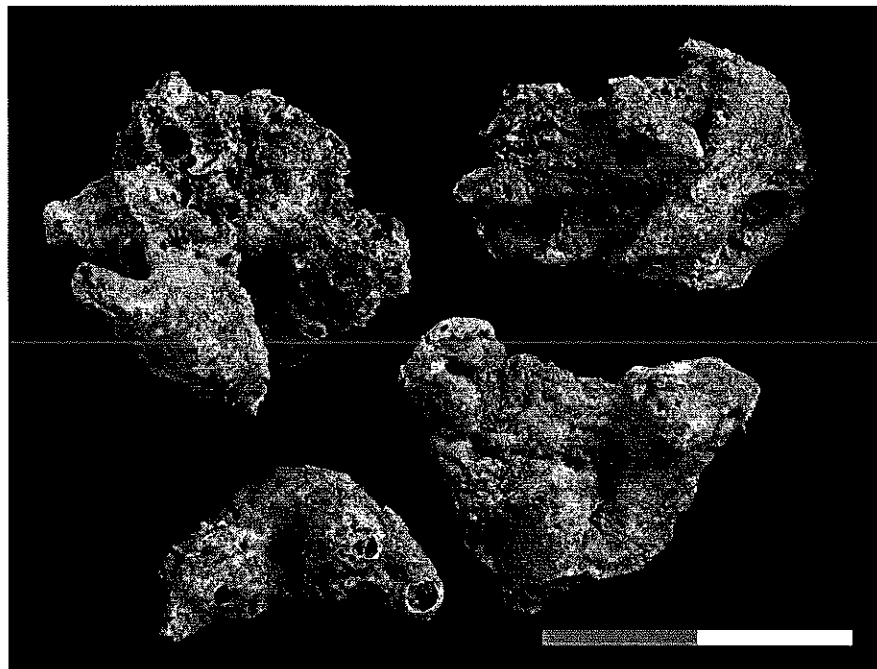

Fig. 2: Scories.

La publication de cette étude est prévue dans un volume de *Vie Archéologique* qui paraîtra en 2005.

AANLEG EN ONTWIKKELING VAN DE WEST-NEDERLANDSE LIMES

**CHIARA CAVALLO – JULIA CHORUS – MARIEKE VAN DINTER – MONICA DUTTING
– MICHAEL ERDRICH – ERIK GRAAFSTAL – LAURA KOOISTRA – RIEN
POLAK – PAULINE VAN RIJN**

Het onderzoeksproject *A sustainable frontier? The establishment of the Roman frontier in the Rhine delta* (NWO-programma *Oogst van Malta*, gefinancierd door het ministerie van OCW en NWO) bestaat uit een interdisciplinaire analyse van de aanleg en ontwikkeling van het West-Nederlandse deel van de noordwestgrens of *limes* van het Romeinse rijk. Het onderzoeksgebied wordt gevormd door de oeverzone van de Rijn tussen Vechten, bij Bunnik, en de Noordzee tussen ca. 40 en 140 n.Chr. Hier lagen forten, wachttorens, wegen en kadewerken.

Door de hoge grondwaterstand zijn de conserveringsomstandigheden voor ecologisch vondstmateriaal – hout, botten, pollen en zaden – in het mondingsgebied van de Rijn zeer gunstig, waardoor belangrijke aspecten van de Romeinse militaire geschiedenis alleen hier in detail kunnen worden bestudeerd.

Bij de analyse van de onderzoeksgegevens speelt het landschap een prominente rol: de wisselwerking tussen het landschap en de aanleg en het onderhoud van het verdedigings-systeem. In hoeverre heeft het landschap de vorm en ontwikkeling van dit traject van de *limes* beïnvloed en welke effecten heeft de komst en uitbouw van een verdedigingslinie gehad op de natuurlijke omgeving?

Deze hoofdvraag wordt in acht deelprojecten vanuit verschillende onderzoeksdisciplines benaderd. Een fysisch-geografische analyse moet leiden tot een landschapsreconstructie die inzicht geeft in het (mogelijke) landgebruik in de Romeinse tijd. Een van de vormen van landgebruik is bosbouw, noodzakelijk voor de productie van bouw- en stookhout. Bosbouw moest echter concurreren met landbouw en veeteelt, essentieel voor de voorziening met plantaardig en dierlijk voedsel, maar ook met rij- en trekdieren en leren gebruiksvoorwerpen. Deze aspecten worden onderzocht en met elkaar geconfronteerd in drie ecologische deelstudies. In de overige deelonderzoeken worden niet alleen de Romeinse forten (*castella*), maar ook de elementen van de *limes* buiten de *castella* – wachttorens, wegen en kadewerken – bestudeerd en in een breder historisch kader geplaatst.

Deze geïntegreerde, interdisciplinaire aanpak zal zeker nieuwe gezichtspunten opleveren die richting kunnen geven bij toekomstige opgravingen in de *limes*-zone.

LES BAINS DE LA VILLA ROMAINE DE HOLLOGNE-WAHA. CAMPAGNE DE FOUILLES 2004

MARIE-HÉLÈNE CORBIAU

La villa romaine est localisée au lieu-dit '*Les Carrières*' (coordonnées Lambert 220,250 nord / 101,00 est; parcelle cadastrale section B, n° 328d), à Hollogne, ancienne commune de Waha, intégrée aujourd'hui dans la commune de Marche-en-Famenne (province de Luxembourg). Le site occupe le sommet d'un petit plateau bien caractéristique de la Famenne dans la partie sud de cette région, non loin des premiers contreforts de l'Ardenne.

Les fouilles effectuées en 2004 par la Direction de l'Archéologie (MRW) en collaboration avec l'Université de Namur (FUNDP) et avec l'aimable autorisation de Monsieur St. Le Jeune, ont été consacrées au dégagement des bains entamé en 1996 par la précédente équipe de bénévoles, dans la zone nord-ouest du site.

L'installation balnéaire étudiée cette année 2004 est localisée sur un terrain en pente vers le nord, dans l'angle nord du bâtiment, en façade arrière. La construction est très mal conservée; la plupart des murs sont arasés jusqu'au niveau des sols ou sous-sols d'hypocauste. Les vestiges ont été fortement perturbés par l'occupation finale du site; des segments de murs ou de sols ont été démolis, entre autres par plusieurs trous de poteau. En outre, la couverture forestière actuelle a également contribué à la dégradation du bâtiment.

Le complexe thermal forme un plan longitudinal irrégulier. Il a été dégagé sur une longueur de 15 m et sur une largeur de 13 m et se prolonge encore vers l'ouest, le nord et l'est. L'orientation nord-sud respecte celle de la villa. La relation précise avec le reste du corps de logis doit toutefois encore être examinée. L'ensemble thermal a été encastré dans le schiste vierge, creusé et nivelé. À ce jour, ont été découverts le *praefurnium* et son long canal de chauffe, deux hypocaustes appartenant au *caldarium*, deux locaux au sol en schiste nivelé et percé d'une canalisation et au nord, deux groupes de pièces dont l'un non chauffé (le *frigidarium*), situés de part et d'autre d'un espace empierré. Les fondations et la plupart des murs sont réalisés en calcaire ou en grès local; le parement des élévations présente un petit appareil régulier et soigné en *opus vittatum*; les moellons sont liés au mortier de chaux chargé de graviers de rivière. On constate toutefois, dans certaines parties basses d'un petit hypocauste, le réemploi de matériaux de construction comme des fragments de sol ou de parois en mortier. La plupart des sols sont en mortier rose lissé.

Le *praefurnium* est marqué par une zone de schiste rubéfié à l'entrée du canal de chauffe. Celui-ci est long (2,90 m) et pouvait supporter une chaudière pour l'eau chaude. Il débouchait dans un hypocauste et y pénétrait de 0,70 m. Ce sous-sol est une pièce rectangulaire de 6,25 m de longueur sur 2,15 m de largeur. Le sol en mortier rose lissé supportait des pilettes circulaires dont il restait plusieurs empreintes. Au niveau de l'extrémité du canal de chauffe, les murs étaient accostés de deux bases de maçonnerie saillantes marquant la présence d'une exèdre axiale dans laquelle pouvait prendre place une baignoire. Sur le flanc occidental de cette pièce, un petit hypocauste quadrangulaire

(2,15 m sur 2 m au sol) portait encore les empreintes de quelques disques de pillettes sur un sol en mortier partiellement et très mal conservé. À cette pièce, faisait suite un local de 2,70 m sur 1,50 m de large, au sol en schiste nivelé et traversé par une rigole creusée au centre de la pièce, large de 30 à 50 cm. Le canal devait assurer l'évacuation des eaux du bain chaud voisin. Lors d'une restructuration, il sera obturé par la construction d'un mur.

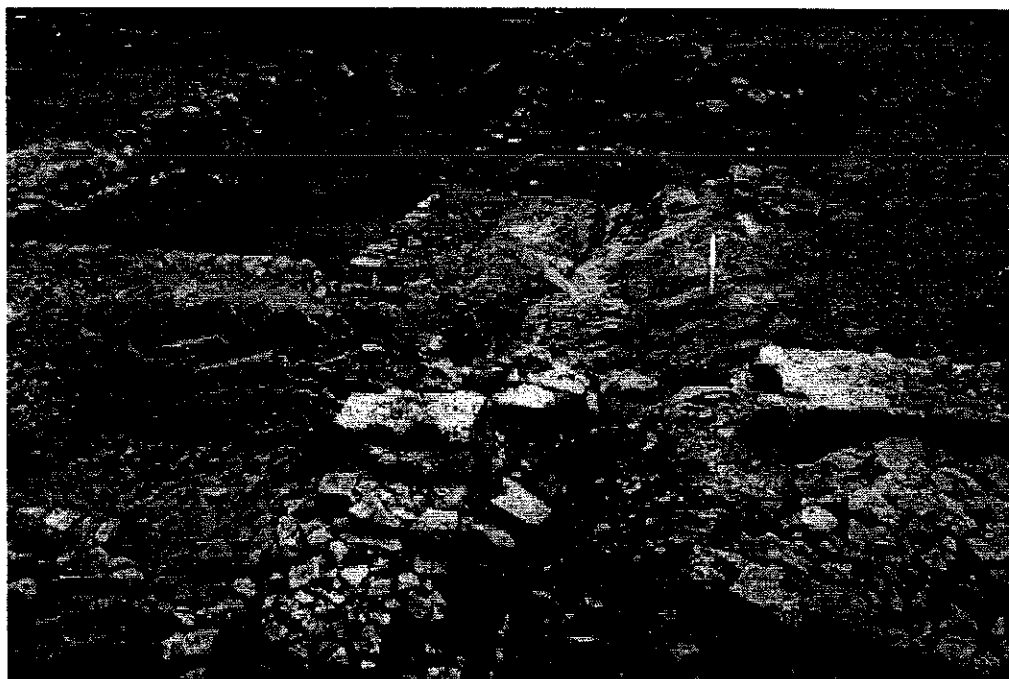

Fig. 1: Vue du *caldarium* et de la canalisation d'évacuation de l'eau obturée ensuite par la construction d'un mur.

Plus au nord et dans la partie orientale, une petite pièce quadrangulaire de 2 m de côté devait appartenir au *frigidarium*; elle sera équipée d'une abside lors d'un réaménagement. On devait y accéder par une pièce plus vaste, dont le dégagement au nord-est est en cours. L'empierrement central mesure 3 m de large; il a été observé sur une longueur de 2 m vers le nord. À l'ouest, il est accosté par un ensemble bien construit dont le sol de deux locaux est réalisé en mortier lissé rose; le bâtiment se prolonge vers l'ouest et le nord.

Trois phases d'utilisation ont pu être isolées dans cette aile de construction, marquées par la modification de l'évacuation des eaux du bain chaud et par une double restructuration du *frigidarium*. Enfin plusieurs trous de poteau indiquent la prolongation de l'occupation de ce quartier par un établissement en bois comme dans les autres secteurs de cette villa. Un grand nombre de poteau ont été plantés dans les murs en pierre.

Les travaux ultérieurs devront achever le dégagement qui permettra de compléter et terminer le plan de ce secteur.

MESSANCY: UNE NÉCROPOLE DU HAUT-EMPIRE FOUILLES DE 1986, 1987, 2002 – ÉLÉMENTS DE SYNTHÈSE

LUDWINE DEBLON – MIRCEA UDRESCU – FABIENNE PIGIÈRE – WIM VAN NEER

Cadre général et historique des fouilles

La nécropole gallo-romaine de Messancy, située au lieu-dit 'Auf Wöllenberg', se trouve à environ 1,6 km à l'est de la localité de Messancy, en contrebas de la route provinciale qui mène à Clémency. Menacée par le projet de construction de l'autoroute A28, elle fut partiellement fouillée en 1986 et 1987 par le Centre de Recherches Archéologiques en Ardenne (CRAA), en collaboration avec le Service National des Fouilles (HURT-MASSART 1997). Le projet d'autoroute reporté *sine die*, la fouille de la nécropole fut néanmoins reprise en août 2002 par le CRAA, avec l'appui de la Direction de l'Archéologie (MRW).

Le cimetière est situé à flanc de colline, versant sud, dans un environnement de champs et de prairies. Aucune trace d'habitat n'a été décelée dans les environs immédiats qui puisse être mise en rapport avec la nécropole. En 2000, dans le cadre de l'aménagement d'un gazoduc, Madeleine Brilot a mis au jour, à trois cents mètres environ au nord de la nécropole, une fosse contenant du matériel du IIe siècle après J.-C. (BRILLOT 2001). Il pourrait s'agir d'une fosse à décantation d'argile, comme le donnent à penser la nature du sol et la mention, sur des cartes du XIXe siècle, de carrières d'argile à cet endroit. Cette activité, peut-être exercée sur ce plateau dès l'Antiquité, serait alors à mettre en rapport avec les défunts de la nécropole.

La nécropole se trouve elle-même à la limite entre des sols de limon caillouteux (macigno altéré) le long de la déclivité, et des sols argileux, situés dans la partie supérieure du plateau. La fouille de 2002 avait pour but de cerner les limites sud et est de la nécropole. La limite nord-ouest par contre n'a pu être trouvée, faute d'un accord avec le propriétaire de la parcelle concernée.

Structures observées

Au total ont été mises au jour 209 tombes et 33 fosses à déchets brûlés, dont 6 directement associées à une tombe. Les structures découvertes présentaient souvent un déplorable état de conservation, dû à leur faible profondeur d'enfouissement sous le niveau actuel. Outre l'action de la charrue, il faut mentionner l'érosion, favorisée par la disposition des parcelles et des labours dans le sens de la déclivité. L'étude des cartes pédologiques des environs du site, menée par Olivier Collette, du GIEP, indique effectivement une faible profondeur du substrat de grès calcaireux et ferrugineux et la présence de colluvions dans toutes les dépressions du plateau.

Les tombes étaient de simples fosses, remblayées avec la terre extraite lors de leur creusement. Les contours, dès lors peu souvent perceptibles, dessinent des formes arrondies, allongées ou rectangulaires, mesurant en moyenne 55,5 cm sur 44,5 cm.

37 sépultures comportaient des parois en dalles de pierre, parfois complétées d'un fond, d'un couvercle ou d'une 'étagère' de même matière. Ces *loculi* pouvaient être de taille extrêmement réduite, jusqu'à une trentaine de cm de longueur pour une vingtaine de cm de largeur. Enfin, certaines fosses ont été partiellement renforcées par de grands tessons de céramique commune.

Les fosses à déchets brûlés se présentent comme des excavations de forme irrégulière, au fond le plus souvent inégal ou en cuvette, d'une superficie moyenne de 0,69 m². Elles se distinguent généralement par leur remblai gris à noirâtre, contenant de la cendre et du charbon de bois. Leur contenu se différencie nettement de celui des tombes, avec de nombreux vestiges d'objets surcuits, très fragmentaires et disparates: vases, verre, éléments métalliques de mobilier. Parmi ces 33 fosses, 12 contenaient des esquilles osseuses, mais en si petite quantité que seuls 5 prélèvements ont été réalisables. L'analyse archéozoologique a permis de relever dans une fosse un ossement calciné appartenant soit au porc (*Sus scrofa* f. *domestica*), soit aux ovicaprins (*Ovis ammon* f. *aries* / *Capra aegagrus* f. *hircus*). Ces fosses se concentrent surtout dans la zone nord-ouest, peut-être à proximité du lieu où l'on édifiait l'*ustrinum*. Néanmoins, dans les tranchées explorées, aucune trace de rubéfaction ne permet d'en identifier l'emplacement, à supposer que celui-ci ait été constant d'une incinération à l'autre. Par ailleurs, six tombes étaient surmontées chacune d'une fosse à déchets brûlés lui correspondant spécifiquement. Cette manière de faire n'est cependant ni typique d'une phase chronologique, ni d'un secteur du site, ni encore d'un type de mobilier particulier.

Contenu des tombes

Dans les tombes, les ossements incinérés étaient soit rassemblés à part (43 cas), soit au contraire dispersés dans la fosse (97 cas), à côté ou sous les offrandes et mêlés aux éventuels fibules, monnaies ou clous de fer. L'usage d'une urne est attesté dans 61 tombes, le plus souvent en céramique modelée (34 cas). Ont également rempli cette fonction de grands fonds de vases en céramique commune, un tesson de panse, trois coffrets de bois à armature métallique et une assiette en *terra rubra*. Le tout était parfois recouvert d'une assiette ou d'un grand tesson. Dans cinq tombes, les fossoyeurs avaient à la fois dispersé une partie des ossements dans la fosse et concentré une autre dans une urne.

Le charbon de bois, peu abondant dans les tombes, se présentait sous forme de minuscules fragments mêlés aux ossements. Du hêtre et du chêne ont pu être identifiés par F. Damblon (Institut Royal des Sciences Naturelles de Belgique), au cours d'un premier examen encore à compléter.

Le mobilier des tombes est en général de facture peu soignée et consiste pour la plus grande part en vases en céramique modelée, en céramique commune claire et en cruches. Les céramiques belge et engobée, plus rares, sont souvent de qualité médiocre. Quant à la sigillée, elle se limite à une cinquantaine d'individus le plus souvent très fragmentaires, sévèrement surcuits et retrouvés hors contexte. Ceci donne à penser que cette vaisselle de luxe devait remplir une fonction particulière dans le rituel. L'aspect nettement surcuit des tessons retrouvés pourrait indiquer un dépôt sur le bûcher. Mais la présence dans l'humus

de la moitié des tessons retrouvés pourrait aussi induire un autre usage, lié aux pratiques de banquets funéraires ou commémoratifs (voir l'article de C. MASSART dans le présent volume).

Développement de l'espace funéraire

L'étude du matériel, encore à compléter, a néanmoins permis une première répartition des tombes en quatre phases chronologiques:

la première recouvre les horizons III et IV de Deru, soit de 5 / 1 av. J.-C. à 40 / 45 ap. J.-C.

la deuxième reprend les horizons V et VI, soit de 40 / 45 à 85 / 90 ap. J.-C.

la troisième, les horizons VII et VIII, soit de 85 / 90 à 150 ap. J.-C.

la dernière, de 150 à 200 ap. J.-C.

Ce premier phasage repose sur des associations d'objets – céramiques, fibules et monnaies – caractéristiques d'une époque et se retrouvant systématiquement dans certaines tombes du site. Il permet d'esquisser les grandes lignes de développement du site, d'abord de manière relativement concentrique, autour d'un premier noyau assez étiré (phases 1 et 2), puis de façon disparate, entre les tombes déjà existantes (phases 3 et 4). Cette disposition exclut tout alignement des tombes. Si des objets ou structures en signalaient la présence à la surface, ces indications devaient être assez fragiles, car plusieurs cas de recouvrements sont à signaler: 2 cas de tombe recouvrant une autre tombe, quatre sépultures creusées dans d'anciennes fosses à déchets brûlés et, plus curieux, une fosse à déchets brûlés recoupant une tombe.

La grande diversité observée dans la disposition des tombes et de leur contenu (*cf. infra*) ne correspond nullement à une période spécifique, ni à une zone définie de la nécropole. Par contre, si l'on tient compte de la richesse relative des tombes – depuis le simple dépôt d'ossements enfoui en pleine terre jusqu'à la tombe à *loculus* dotée de nombreux objets – on constate que la communauté a connu une période de prospérité correspondant à la deuxième phase de développement de la nécropole. C'est également cette période qui compte le plus grand nombre de tombes datables du site.

Offrandes alimentaires

Dans ces premières constatations sur la richesse relative des offrandes funéraires, il convient de garder à l'esprit que la tombe, telle que la découvre le fouilleur, ne reflète qu'une partie de l'*'investissement'* matériel qu'impliquait le rituel funéraire. Outre les banquets tenus par les proches du défunt, on peut mentionner les objets et denrées disparues sans laisser de trace par leur exposition sur le bûcher. D'autres, déposés directement dans la tombe mais de nature périssable, ne sont plus détectables. Ainsi pourrait-il en être des offrandes alimentaires dont la présence est suggérée par l'association quasi-systématique d'un pot et d'une cruche (à boire et à manger ?).

Néanmoins, le site de Messancy a aussi livré des témoignages tangibles de l'usage de ces offrandes. Celles-ci pouvaient consister en céréales, comme le suggère l'identification, par

Christine Laurent (CREA-ULB), d'un grain d'épeautre / amidonnier carbonisé dans une fosse à déchets brûlés.

De plus, l'analyse archéozoologique a permis de mettre en évidence, dans 61 tombes, des vestiges animaux interprétés comme les reliquats d'offrandes alimentaires déposées sur le bûcher funéraire. Ces restes d'animaux comestibles sont en effet mêlés aux ossements humains dans les tombes et présentent tous deux le même stade de forte crémation. Les traitements auxquels les restes animaux ont été soumis constituent des obstacles à la restitution de l'implication des animaux dans le rituel funéraire. L'incinération des ossements, d'une part, rend leur analyse difficile et la limite fortement. D'autre part, seule une partie de l'incinération semble en règle générale avoir été déposée dans les tombes de la nécropole de Messancy (voir *infra*). Sur base d'un large échantillon analysé, il a néanmoins été possible de reconstituer la pratique d'offrandes alimentaires faisant usage des pièces de viande de plusieurs espèces domestiques, à savoir le porc, les ovicaprins et la poule (*Gallus gallus* f. *domestica*). Le porc est l'animal le plus fréquemment donné en offrande; on le retrouve dans 38 des 61 tombes avec offrandes animales. La distribution intra-squelettique des restes de porc indique qu'on utilisait comme offrande des pièces de viande plutôt que des animaux entiers. Il s'agit, de plus, des parties du corps de l'animal les plus appréciées, le jambon et la tête. Les âges d'abattage des porcs ont pu être estimés sur base de l'épiphyssation des os longs (SILVER 1963). On dénombre un seul porcelet de moins d'un an. La plupart des porcs ont moins de 2 ans – 2 ans et demi et probablement plus d'un an. Il semble ainsi que la plupart des animaux donnés en offrande étaient sélectionnés selon les critères habituels de la gestion du troupeau, un abattage vers la fin de la croissance. Une prédilection pour la partie droite du corps de l'animal a par ailleurs été décelée. Il faudra cependant attendre qu'une étude anthropologique soit réalisée pour établir un éventuel lien entre le sexe et/ou l'âge des individus incinérés et le côté de l'animal donné en offrande. Autres espèces impliquées dans le rituel, les ovicaprins, qui ne sont représentés que par deux ossements et occupent ainsi une place réduite par rapport au porc. D'ailleurs, les restes de moutons ou de chèvres étaient à chaque fois accompagnés de restes de porcs, jouant, si on peut dire, le rôle '*d'offrande secondaire*'. La poule est la dernière espèce identifiée dans le rituel. Sa présence est assurée dans 2 tombes et 11 autres pièces ostéologiques lui appartiennent vraisemblablement. La poule est donnée seule en offrande dans 6 tombes et est associée à 4 reprises au porc et dans un dernier cas soit au porc, soit à un ovicaprin. Les différences de richesse relevées au sein du mobilier des tombes ne peuvent, dans l'état des données, être corrélées avec la qualité de l'offrande alimentaire. Du point de vue qualitatif uniquement, on relève au contraire que les parties prisées des animaux et les offrandes intégrant plusieurs espèces se rencontrent indistinctement dans les tombes '*exceptionnellement riches*' et '*pauvres*'.

Au fil de l'utilisation de la nécropole, une évolution semble apparaître dans la composition de l'offrande. A la phase 1, on ne rencontre que le porc dans les offrandes alimentaires. À partir de la phase 2, les offrandes se diversifient avec l'introduction des ovicaprins et surtout de la poule. Cela dit, le porc reste l'animal privilégié dans l'offrande alimentaire tout au long de l'occupation. De ce point de vue, le rituel funéraire en usage dans la nécropole de Messancy s'inscrit dans une tendance générale pour le nord de la Gaule. En effet, le porc domine au sein de l'offrande funéraire pendant les deux premiers siècles de notre ère, démontrant ainsi une continuité avec les pratiques de La Tène finale (LEPETZ 1993).

Les meilleurs morceaux de cet animal prisé dans l'alimentation des vivants sont également sélectionnés en général pour l'offrande.

Le rituel funéraire

La relative variété des pratiques funéraires, telle qu'on peut l'observer sur le site de Messancy, pose *in fine* la question de la 'norme' du rituel. Ainsi, il semble que l'on ait admis, au cours d'une même période, de concentrer ou de disperser les ossements dans la fosse, de les déposer ou non dans une urne, d'offrir ou non des objets usuels, de déposer ceux-ci sur le bûcher ou directement dans la tombe. On pouvait également – mais en fonction de quels critères ? – choisir ou non de renforcer et recouvrir le tout par des dalles de pierre ou de grands tessons, puis le surmonter, dans certains cas, d'une fosse à déchets brûlés. Les structures, formes et dimensions des sépultures, et les offrandes retrouvées se combinent en de nombreuses et subtiles variations sur le même thème, car aucun trait distinct ne permet d'isoler radicalement une tombe ou un secteur de la nécropole. Il convient donc de s'interroger: dans quelle mesure les variantes que nous observons aujourd'hui étaient-elles significatives, ou au contraire anecdotiques aux yeux de leurs contemporains ?

Dans cet ordre d'idée, l'élément le plus interpellant est la quantité très faible des ossements retrouvés dans la plus grande partie des tombes. Le poids moyen des esquilles recueillies dans les tombes où l'incinération a été bien conservée est de 105,6 gr. Or, on estime que le poids moyen des os d'un individu incinéré est de 1625,9 gr (MCKINLEY 1993), soit approximativement 15 fois plus. Par ailleurs, sur 209 tombes au total, 47 contenaient de si petites esquilles que les fouilleurs n'ont pu les prélever et 9 où ils n'ont pas retrouvé trace d'ossements du tout. Cependant, ces sépultures présentaient toutes les caractéristiques des autres tombes et certaines d'entre elles étaient en relativement bon état, ce qui permet de supposer que leur contenu s'était bien conservé. Si les phénomènes taphonomiques et les pertes éventuelles lors des fouilles doivent être pris en compte dans cette faible représentation des ossements, ils n'expliquent pas tout.

Ce déficit en ossements, déjà signalé sur d'autres sites, peut s'interpréter de plusieurs manières. Il peut s'agir d'un ramassage purement symbolique, la quantité d'ossements recueillis n'étant pas considérée comme importante pour la valeur du rituel (HIDDINK 2003: 23). Dans ce cas, les ossements non prélevés ont-ils été abandonnés sur le site de *l'ustrinum* ? Ils ne se retrouvent de toutes façons pas dans les fosses à déchets brûlés, qui n'ont livré que de très faibles quantités d'esquilles. On pourrait également avancer l'hypothèse d'un autre rituel appliqué à ces ossements, ou encore d'un autre endroit, encore à trouver, pour les évacuer.

Remerciements

Ce texte présente des résultats de recherches effectuées dans le cadre du Programme Pôles d'attraction Interuniversitaires – Service public fédéral de Programmation Politique scientifique et de deux subventions accordées par le Ministère de la Région wallonne-DGATLP, l'une à l'Institut royal des Sciences naturelles de Belgique, l'autre au Centre de Recherches Archéologiques en Ardenne.

Bibliographie

- BRILOT M. 2000. Messancy/Messancy: découverte d'une fosse gallo-romaine lors du suivi du gazoduc de Huy à Aubange, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 9: 173.
- DEBLON L. 2001. *De Gallo-Romeinse necropool van Messancy*, mémoire de licence, KU Leuven.
- DERU X. 1996. *La céramique belge dans le nord de la Gaule. Caractérisation, chronologie, phénomènes culturels et économiques*, Louvain-la-Neuve.
- FERDIÈRE A. (dir.) 1993. *Monde des morts, monde des vivants en Gaule rurale*, Revue d'archéologie du centre de la France, 6e suppl.
- HIDDINK H. 2003 *Het grafritueel in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 11)*, Amsterdam.
- HURT V. et C. MASSART 1997. Messancy. Une nécropole du Haut-Empire. Dans M.-H. CORBIAU (dir.), *Le patrimoine archéologique de Wallonie*, Namur: 359-362.
- LEPETZ S. 1993. Les restes animaux dans les sépultures gallo-romaines. Dans A. FERDIÈRE (dir.), *Monde des morts, monde des vivants en Gaule rurale*, Revue d'Archéologie du Centre de la France, 6e suppl.: 37-44.
- MCKINLEY J.I. 1993. Bone Fragment Size and Weight of Bone from Modern British Cremations and the Implications for the Interpretation of Archaeological Cremations, *International Journal of Osteoarchaeology* 3: 283-287.
- SILVER I.A. 1963. The Ageing of Domestic Animals. Dans D. BROTHWELL et E. HIGGS (eds.): *Science in Archaeology*, London, Thames and Hudson: 250-268.

RURALE BEWONING IN DE ROMEINSE TIJD OP HET HSL-TRAJECT IN DE PROVINCIE ANTWERPEN

STEPHAN DELARUELLE – CYRIEL VERBEEK – JOKE BUNGENEERS

Inleiding

Tussen maart 1999 en september 2003 voerde de Dienst Cultureel Erfgoed van het Provinciebestuur Antwerpen archeologisch onderzoek uit op het HSL-traject tussen Antwerpen en de Nederlandse grens. Tijdens dit onderzoek werden in totaal zeven vindplaatsen integraal onderzocht, waarvan twee steentijdsites, twee sites met vrijwel enkel sporen uit de IJzertijd en drie omvangrijke vindplaatsen met resten uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. De opgravingen leverden een grote hoeveelheid nieuwe informatie op, die de bestaande kennis over deze periodes kon bevestigen en aanvullen. Doordat het onderzoek werd uitgevoerd in één regio was het niet alleen mogelijk een duidelijk beeld te krijgen van de bewoning in de Noorderkempen vanaf de Midden-Steentijd tot de Volle Middeleeuwen, maar bood het ook een goede basis voor onderlinge vergelijking (VERBEEK-DELARUELLE-BUNGENEERS 2004).

Romeinse bewoning op het HSL-traject

Over de Romeinse bewoning in het zuidwestelijke gedeelte van het Maas-Demer-Scheldegebied was tot voor kort nauwelijks iets bekend. De opgravingen op het HSL-traject en ten westen van Breda (KOOT-BERKVENS 2005) vullen hiermee een leemte op in de huidige kennis van het gebied.

Op het tracé van de hogesnelheidstrein in de provincie Antwerpen werden te Brecht-*Zoegweg* en te Ekeren-*Het Laar* resten van rurale bewoning in de Romeinse tijd gevonden. Te Ekeren-*Het Laar* kon een continuebewoning van de tweede helft van de Late IJzertijd tot in de Flavische periode worden vastgesteld, die inzicht verschaft over de continuïteit van de lokale bewoning en tradities na de komst van de Romeinen. De opgravingen te Brecht-*Zoegweg* omvatten een volledige nederzetting, die bewoond was van de pre-Flavische periode tot begin 3de eeuw n.C. en dus een goed beeld geeft van de geromaniseerde samenleving op het platteland. Tenslotte werden ook te Brecht-*Hanenpad* resten aangetroffen die op Romeinse bewoning in de onmiddellijke omgeving wijzen (DELARUELLE-VERBEEK-DE CLERCQ 2004). In dit artikel wordt de focus gelegd op de structuur van de nederzettingen en de aangetroffen bouwplattegronden.

Structuur van de nederzettingen

De inheems-Romeinse nederzetting te Ekeren-*Het Laar* bestaat vermoedelijk uit drie woonhuizen en bevindt zich in het centrale gedeelte van de site, tussen beide kernen van ijzertijdbewoning in. De drie gebouwen waren geschrant gebouwd op parallelle lijnen en waren NO-ZW georiënteerd. De ruimte tussen de gebouwen onderling bedroeg telkens ongeveer 26 m. Eén gebouw in ijzertijdtraditie lag evenwijdig met het meest noordelijke gebouw. In de buurt hiervan bevonden zich verschillende bijgebouwtjes, die mogelijk bij een van de twee gebouwen behoorden. In de periferie van de nederzetting waren twee waterputten gelegen: één ten noorden en één ten zuiden van het bewoonde gedeelte.

De meergefasige Romeinse bewoning te Brecht-Zoegweg is sterk plaatsgebonden en wekt de indruk van een gestructureerde woonkern. In totaal werden 17 hoofdgebouwen herkend die gegroepeerd waren in twee clusters. Deze gebouwen hadden allemaal ongeveer een zelfde NO/ZW-oriëntatie. Bijgebouwen werden in de verschillende palenconcentraties slechts zelden herkend. Binnen het bebouwde areaal lijkt tussen de twee clusters hoofdgebouwen een centrale plaats te zijn opengelaten. Alle zes waterputten bevonden zich op de rand van de nederzetting, terwijl de meeste kuilen tussen de gebouwen in lagen. Aan de noordwestelijke rand van de Romeinse woonkern bevond zich een greppel, die mogelijk in een bepaalde fase de nederzetting afsloot aan die zijde.

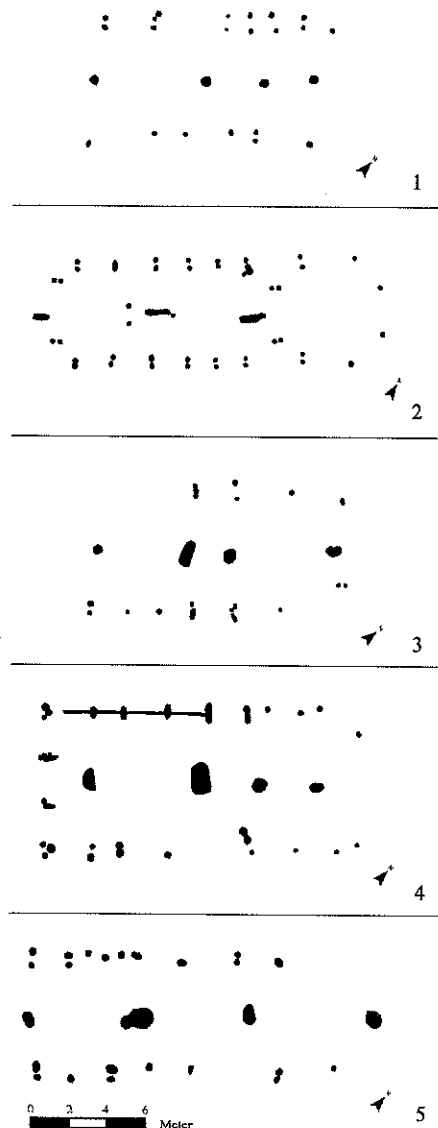

Fig. 1: Overzicht van de verschillende gebouwtypes aangetroffen te Ekeren-*Het Laar* (2) en Brecht-*Zoegweg* (1, 3-5).

De Vroeg-Romeinse bewoning

De overgangperiode tussen de Late IJzertijd en de Vroeg-Romeinse periode is archeologisch heel vaag. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door de bewoning te Ekeren-*Het Laar*. De gebouwen uit de Romeinse tijd hebben een plattegrond die afwijkt van de talrijke gebouwen in ijzertijdtraditie (fig 1, 2). De constructies zijn tweebeukig en hebben diep gefundeerde middenstaanders, die in smalle langwerpige kuilen zijn geplaatst. Aan weerszijden hiervan wordt de wand aangegeven door een rij dubbele palen die behoorlijk diep zijn geplaatst in vergelijking met de ijzertijdgebouwen. Deze gebouwen staan bekend als de Oss-Ussen/Alphen-Ekeren-variant en combineren de vorm en de wandpalen van de gebouwen van het type Oss-Ussen 5A met de zware middenstaanders van het type Alphen-Ekeren (GERRITSEN 2003: 52-53). Eén van deze gebouwen wordt gedateerd rond het begin van onze jaartelling; het andere dateert uit de Flavische periode.

Op basis van de oriëntatie, de ligging en de overeenkomsten in het handgevormde aardewerk is het mogelijk dat enkele gebouwen in ijzertijdtraditie nog in het begin van de Vroeg-Romeinse periode voorkwamen. Het gaat hier om gebouwen met een geschrinkt vierbeukige dragende constructie. In Weert-*Kampershoek* en Weert-*Klein Leuken* (Nlg) lijkt dit type ook een voorloper van de Romeinse constructies te vormen (TOL 1996 en 1998).

De bewoning te Brecht-*Zoegweg* lijkt ergens rond het begin van onze jaartelling van start te gaan. Door de grote hoeveelheid grondsporen uit verschillende bewoningsfasen in de Romeinse periode en de beperkte materiële resten uit de vroegste bewoningsfase, is deze evenwel moeilijk te vatten. Eén constructie komt overeen met de gebouwen die werden aangetroffen op Ekeren-*Het Laar* (fig. 1, 3). Daarnaast konden de plattegronden van mogelijk drie gebouwen van het type Oss-Ussen 5A worden herkend (fig. 1, 1). Dergelijke gebouwen met een combinatie van dubbele wandpalen en slanke middenstaanders komen in Oss-Ussen voor vanaf het eind van de Midden-IJzertijd tot in de Vroeg-Romeinse periode (SCHINKEL 1998).

De Midden-Romeinse tijd

De Romeinse bewoning te Ekeren-*Het Laar* loopt tot in de Flavische periode. Beide waterputten en één van de gebouwen dateren uit de tweede helft van de 1ste eeuw. Daarna verplaatste de nederzetting zich vermoedelijk hogerop, in oostelijke richting. Op de vindplaats werden immers enkele greppels vastgesteld, die wijzen op een gestructureerde landinrichting in de Midden-Romeinse tijd.

Bij enkele gebouwen te Brecht-*Zoegweg* werden min of meer uitgesproken tegenover elkaar liggende ingangspartijen aangetroffen. Die zijn meestal gecombineerd met een specifieke zetting van de middenpalen (fig. 1, 4). De tegenover elkaar liggende ingangspartijen doen denken aan de gebouwen in ijzertijdtraditie van het zogenaamde type Haps (VERWERS 1972). Het verschil tussen de twee types is soms bijna alleen vast te stellen aan de grotere omvang en diepte van de middenstaanders, die kenmerkend is voor het type Alphen-Ekeren. Voor zover herkenbaar hadden deze gebouwen bovendien middenstaanders in de wand, die een zadeldak doen vermoeden.

Door het ontbreken van goed dateerbaar materiaal is het niet volledig duidelijk wat de chronologische sequentie is geweest tussen de verschillende gebouwen van dit type. Enkele exemplaren komen zeker nog voor op het eind van de 1ste eeuw n.Chr., terwijl andere mogelijk pre-Flavisch zijn.

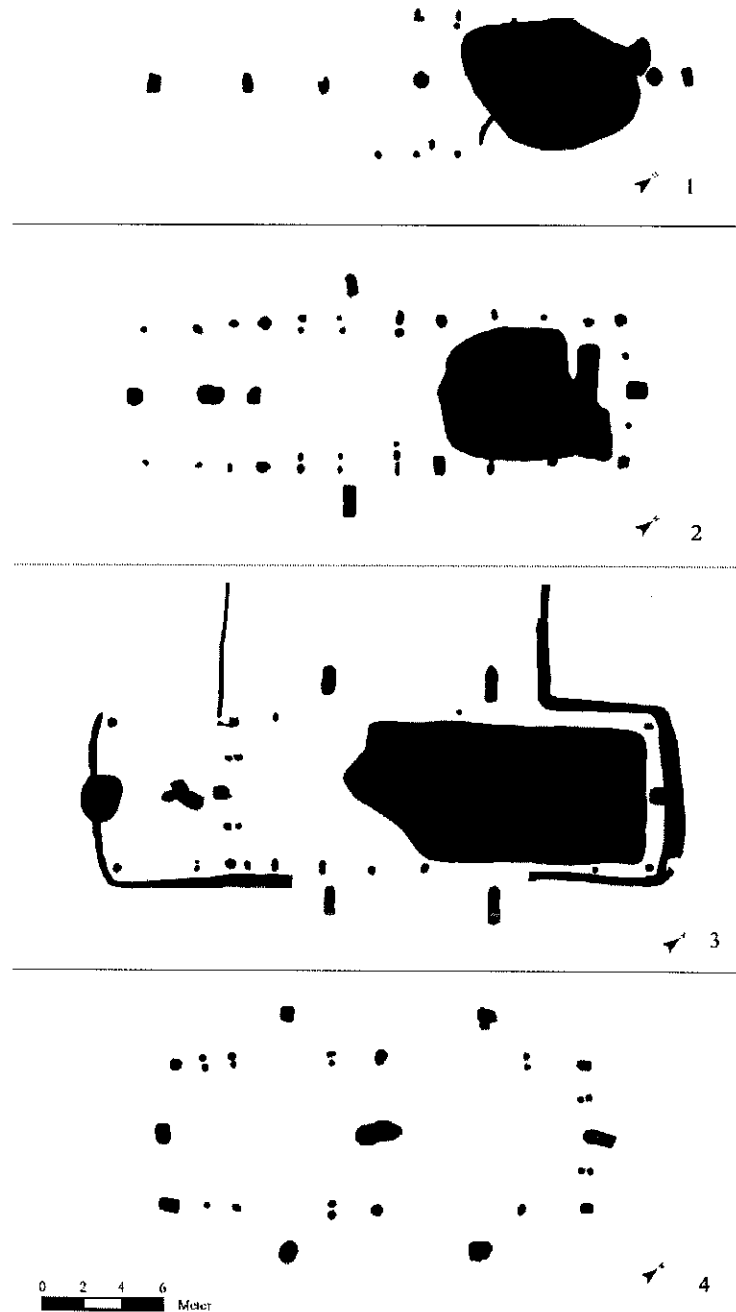

Fig. 2: Overzicht van de types en mogelijke evolutie van de boerderijen met verdiept stalgedeelte te Brecht-Zoegweg.

In een volgende fase, die zich vermoedelijk afspeelt in het begin van de 2de eeuw, neemt de lengte van de gebouwen toe. Vier gebouwen konden worden herkend met een langere en zwaardere middenpalenrij dan bij de reeds genoemde gebouwen (fig. 1, 5). Het dak steunde vooral op de nokstaanders, waardoor de wandpalen minder diep waren gefundeerd. Bij twee van de vier constructies werden er geen wandpalen aangetroffen, terwijl bij de andere slechts enkele palen de breedte van het gebouw aangeven. Dit is niet ongewoon voor gebouwen van het type Alphen-Ekeren, zoals in Donk (VAN IMPE 1983), Bostel (VERWERS-KOOISTRA 1990) en Riethoven (SLOFSTRA 1993).

Vanaf de tweede helft van de 2de eeuw n.Chr. verschijnen er verdiepte stalgedeeltes in het noordoostelijke gedeelte van de gebouwen. Dergelijke verdiepte stalgedeeltes worden tegenwoordig beschouwd als potstallen, naar analogie met boerderijen die courant voorkomen op de Nederlandse dekzanden vanaf de 16de eeuw (VERWERS-KOOISTRA 1990). De vraag is echter of deze vergelijking terecht is. De archeopedologische gegevens van de potstallen op Brecht-Zoegweg lijken er op te wijzen dat de stalgedeeltes eerder verdiept zijn door het jaarlijks ruimen van de stal, dan intentioneel uitgegraven te zijn (LANGOHR-MIKKELSEN-VANWEESENBECK 2004).

De potstalboerderijen op Brecht-Zoegweg vertonen een evolutie naar constructies met zo weinig mogelijk middenstaanders. Die werd in de Kempen ook voor gebouwen zonder potstal vastgesteld (DE BOE 1988). De ontwikkeling vertrekt bij gebouwen waar het gewicht van het dak nog volledig wordt gedragen door zeven middenpalen (fig. 2, 1). Bij de volgende generatie wordt er plaats gemaakt in het woongedeelte door het plaatsen van steunberen buiten het gebouw (fig. 2, 2). Vervolgens gaat men nog een stapje verder door ook in het stalgedeelte een middenstaander te vervangen door steunberen (fig. 2, 3). Het plaatsen van zwaardere palen in de wand resulteert vervolgens in gebouwen met slechts drie middenstijlen, waarvan de centrale staander zich tussen beide functionele zones bevindt (fig. 2, 4). Deze plattegronden met steunberen buiten het gebouw zijn vrijwel uniek voor het hele gebied. Enkel in Brandevoort (N-Br., NL) werd een soortgelijk gebouw met één paar steunberen ter hoogte van het stalgedeelte opgegraven (DE GROOT 2001: 12).

Het einde van de Romeinse bewoning

De dendrochronologische datering van het hout uit de waterputten en van het aardewerk uit de potstallen wijst er op dat de bewoning te Brecht-Zoegweg ten einde kwam in of kort na het eerste kwart van de 3de eeuw n.C. en zeker voor het midden van de 3de eeuw. Dat stemt overeen met het merendeel van de andere bekende vindplaatsen in de ruime regio.

Conclusie

De opgraving van twee nederzettingen uit de Romeinse tijd op het HSL-traject hebben vele bijkomende gegevens geleverd over de rurale bewoning uit deze periode in onze gewesten, en voor de Kempen in het bijzonder. Ze bevestigen grotendeels het huidige beeld van de rurale bewoning in de Romeinse tijd op de zandgronden: kleine woonkernen van twee tot drie boerderijen die elkaar ter plaatse opvolgen in verschillende opeenvolgende bewoningsfasen. Ze gunnen ons echter ook een blik op de continuïteit van de IJzertijdtradities en de evolutie van de gebouwplattegronden doorheen de Romeinse tijd, die tot dusver nog maar slechts op enkele andere vindplaatsen zo duidelijk kon worden vastgesteld. Enkele gebouwplattegronden, zoals de boerderijen met steunberen buiten het gebouw, lijken

bovendien enkel regionaal voor te komen. Verdere studie van de gegevens in het licht van nieuwe opgravingen kunnen dit beeld verder aanvullen.

Bibliografie

- DE BOE G. 1988: De inheems-Romeinse houtbouw in de Antwerpse Kempen. In F. BRENDERS en G. CUYT (red.), *Van beschaving tot opgraving. 25 jaar archeologisch onderzoek rond Antwerpen*, Antwerpen: 47-62.
- DELARUELLE S., C. VERBEEK en W. DE CLERCQ 2004. Wonen en leven op het HSL-traject in de Romeinse tijd (ca. 50 v.C.-476 n.C.). In C. VERBEEK, S. DELARUELLE en J. BUNGENEERS (red.), *Verloren Voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Antwerpen: 189-256.
- GERRITSEN F. 2003. *Local Identities, Landscape and Community in the Late Prehistoric Meuse-Demer-Scheldt Region*, Amsterdam Archaeological Studies 9, Amsterdam.
- KOOT C.W. en R. BERKVEN (red.) 2004. *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*, ErfgoedStudies Breda 1, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102.
- LANGOHR R., J. MIKKELSEN en V. VANWEESENBEECK 2004. Twee HSL-potstallen. In C. VERBEEK, S. DELARUELLE en J. BUNGENEERS (red.), *Verloren Voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*: 207-209.
- SCHINKEL K. 1998. Unsettled Settlement. Occupation Remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 Excavations, *Analecta Praehistorica Leidensia* 30: 5-307.
- SLOFSTRA J., M. LAMMERTS en J. AARTS 1993. Inheemse boeren in de Romeinse wereld. Nederzettingsonderzoek bij Riethoven. In N. ROYMANS en F. THEUWS (eds): 58-73.
- TOL A. 1996. Bewoningsgeschiedenis van Kampershoek. In N. ROYMANS en A. TOL (red.) 1996: *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert. Campagne 1996*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 4, Amsterdam: 30-37.
- TOL A. 1998. De bewoningsgeschiedenis van Kampershoek. In N. ROYMANS, A. TOL en H. HIDDINK (red.), *Opgravingen in Kampershoek en de Molenakker te Weert. Campagne 1996-1998*. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 5, Amsterdam: 7-35.
- VAN IMPE L. 1983. Het oudheidkundig bodemonderzoek in Donk (gem. Herk-de-Stad) 1977-1982, *Archaeologia Belgica* 255, *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens*, Brussel: 65-94.
- VERBEEK C., S. DELARUELLE en J. BUNGENEERS (red.) 2004. *Verloren Voorwerpen. Archeologisch onderzoek op het HSL-traject in de provincie Antwerpen*, Antwerpen.
- VERWERS G.J. 1972. *Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit*, *Analecta Praehistorica Leidensia* 5, Leiden.
- VERWERS W.J.H. en L.I. KOOISTRA 1990. Native House Plans from the Roman Period in Boxtel and Oosterhout, *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40: 251-284.

TWEE GALLO-ROMEINSE BRANDRESTENGRAFVELDEN: WAARDAMME EN DE PANNE (WEST-VLAANDEREN)

FREDERIK DEMEYERE – MARC DEWILDE – FRANKY WYFFELS – WIM DE CLERCQ

1. Waardamme-Vijvers

In de loop van de jaren '90 bleek de luchtfotografie een uitgelezen prospectiemethode voor het lokaliseren van onder andere grafvelden uit de Vroege- en Midden-Bronstijd. Op amper tien jaar tijd werd het bestand van gekende structuren opgetrokken van een handvol tot om en bij duizend circulaire sporen (AMPE *et alii* 1996; BOURGEOIS *et alii* 2002). Op deze manier werd ook de site Waardamme-Vijvers voor het eerst opgemerkt: de luchtfoto's vertoonden vage sporen van drie grafheuvels, elk omgeven door een circulaire gracht.

In 2003 werd het terrein opgekocht door een bureau voor projectontwikkeling¹ met de bedoeling er een residentiële woonwijk in te planten. Na onderhandelingen met de Afdeling Monumenten en Landschappen van de Vlaamse Gemeenschap werd een tijdelijke samenwerking opgezet tussen de bouwheer, de gemeente Oostkamp, het V.I.O.E. (Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed)² en de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent.

Het terrein werd opgesplitst in twee zones. De eerste zone had geen sporen prijsgegeven op de luchtfoto en werd via proefsleuven verkend. Er werden o.a. een reeks grachten aangesneden en twee waterputten. In de tweede zone waren op basis van de luchtfoto's drie circulaire structuren uit de Bronstijd gelokaliseerd, maar tijdens het opgraven werd duidelijk dat er ook een hele reeks sporen uit andere perioden aanwezig waren. Naast de tien Romeinse brandrestengraven, die hier uitgebreid worden besproken, werden een huisplattegrond uit het Finaal-Neolithicum (DEMEYERE-BOURGEOIS-CROMBÉ 2004), in totaal vijf grafheuvels uit de Bronstijd en een woonerf uit de Vroege IJzertijd (DEMEYERE-BOURGEOIS 2005) aangetroffen.

1.1. De Romeinse brandrestengraven

De tien Romeinse brandrestengraven bevinden zich in de zuidwestelijke hoek van het opgravingsterrein (fig. 1). Door deze ligging kan gesteld worden dat de grens van het eventuele grafveld langs noordelijke, oostelijke en zuidelijke zijde met enige zekerheid is vastgesteld. Dit laat enkel nog in westelijke richting een mogelijkheid open tot verder verloop. De inplanting van het grafveld op deze plaats is mogelijk bepaald door een aantal geografische factoren. Het terrein waar de site zich bevindt is namelijk het hoogste punt van de omgeving; in zuidelijke richting loop het terrein af naar de Rivierbeek en in noordelijke richting naar lager gelegen gronden. Mogelijk is ook de nabijheid van een Romeins wegtracé van invloed geweest bij de positionering van de graven. Het is hierbij opvallend hoe twee parallelle grachten, ca. 8,50 m van elkaar verwijderd het terrein van NW naar ZO doorkruisen. Andere grachten sluiten haaks aan op dit 'tracé' en lijken zodoende een percelleringssysteem te vormen. Het is frappant hoe de brandrestengraven net tegen deze grachten liggen en het 'tracé' schijnen te mijden. Zeven van de tien brandrestengraven liggen immers in een min of meer lineair patroon, in een oost-west oriëntatie, langs een van de haakse grachten. Het voorkomen van Romeinse graven, al of niet geïsoleerd

op de rand van nederzettingen met het omgevende gebied, op akkers of nabij wegen werd in elk geval reeds eerder opgemerkt in noordelijk Vlaanderen (DE CLERCQ 2000: 42) maar ook elders werden gelijkaardige fenomenen reeds opgemerkt (PEARCE 1999). Het wordt in verband gebracht met een rituele perceptie van het landschap of sommige ankerpunten daarin.

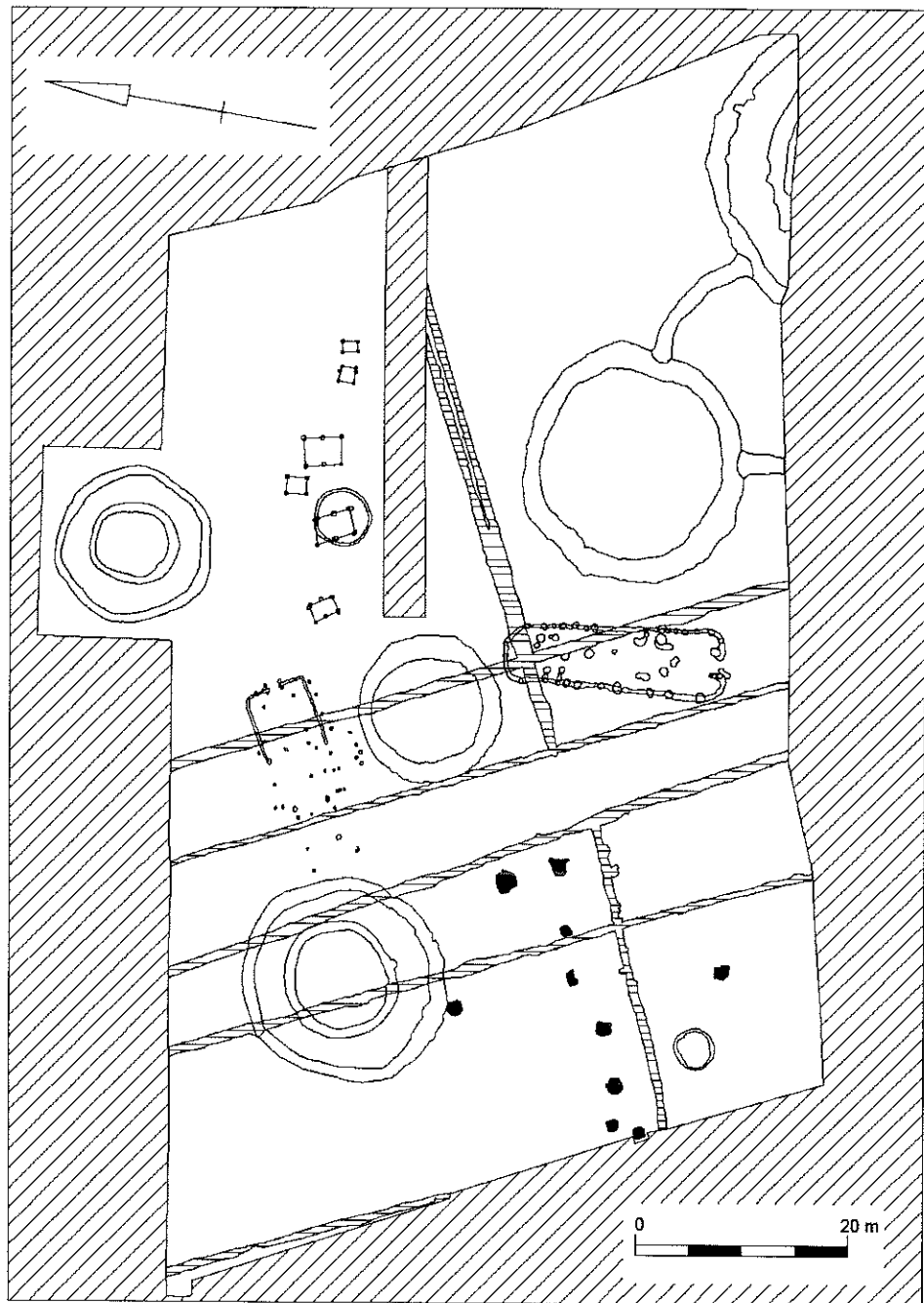

Fig. 1: Vereenvoudigd opgravingsplan, site Waardamme-Vijvers, met aanduiding van de tien Romeinse brandrestengraven.

De diepte van de grafkuilen varieert: een van de graven was niet meer dan een laagje houtskool van 10 cm dik. De rest van de brandrestengraven hadden een diepte die varieerde tussen 20 en 30 cm onder sleuf niveau (ca. 60-70 cm onder actueel niveau). De sequentie van opvulling, afgeleid uit de coupes, vertoont steeds een zwarte houtskoolrijke lens met daarboven een laag materiaal bestaande uit ingeworpen grond en materiaal dat uit de ploeglaag is ingezakt. De zwarte lens bestaat uit houtskool, verbrande beenderresten en verbrande ceramiek. Bij alle graven zijn eveneens uitlogingssporen vastgesteld onder de houtskoolrijke lens, al verschilt de diepte van deze uitloging soms sterk van graf tot graf.

1.2. Grafritueel en datering

Op basis van de opbouw van de structuren kunnen er wat bijgavepatroon betreft twee soorten graven aangeduid worden. Enerzijds zijn er de standaard rechthoekige kuilen, waarin de resten van de brandstapel worden gedeponereerd. De enige grafgiften die we hier aantreffen zijn de zaken die met de dode op de brandstapel zijn gelegd; zwaar verbrande fragmenten van aardewerk en metaal. Een tweede groep (de best bewaarde graven) beslaat vijf van de tien brandrestengraven. Bij deze graven werd telkens een nis uitgegraven in de wand van de grafkuil. Daarin werden grafgiften bijgezet alvorens de resten van de brandstapel in de kuil werden gedeponereerd. Het materiaal in deze nissen is niet of heel licht verbrand en bestaat voor het overgrote deel uit gaaf materiaal. Uit de bijgevoegde tabel blijkt de relatief grote systematiek in grafgebruik.

De graven waarin de bijgaven in een nis werden bijgezet bevatten bijna steeds een bord in *terra sigillata* en een drinkbeker in grijs aardewerk, waaronder ondermeer regionale imitaties van drinkbekers uit Noordfranse (Artesische) productiecentra. Eén grafcontext wijkt hiervan af door naast een bord in *terra sigillata* ook een kruik uit Bavay en een glazen *aryballos* te bevatten. Verder werden in zowat alle graven in de grafkuil zelf de sterk verbrande resten van handgemaakte kookpotten aangetroffen. Het lijkt er dus sterk op dat tijdens de crematie steeds een kookpot (al of niet met inhoud) mee werd gecremeerd met de overledene. Het systematisch plaatsen van een kookpot op of zeer dicht bij de brandstapel werd overigens ook reeds in Huise opgemerkt (DE GROOTTE *et alii* 1999/2000: 58). Tijdens de bijzetting van de crematieresten tot slot, werden dan de onverbrande grafgiften in een nis toegevoegd.

Grafnummer	Bijgaven in nis				Grafvulling	
	TS-Bord	Beker in grijs aardewerk	Kruik	Aryballos	Handgemaakte kookpot	Gedraaide pot (beker)
778	+	+	-	-	+	-
779	-	-	-	-	+	+
780	+	-	-	-	+	-
1011	+	+	-	-	+	-
1013	+	-	+	+	-	-
1079	+	+	-	-	+	-
1088	-	-	-	-	+	-

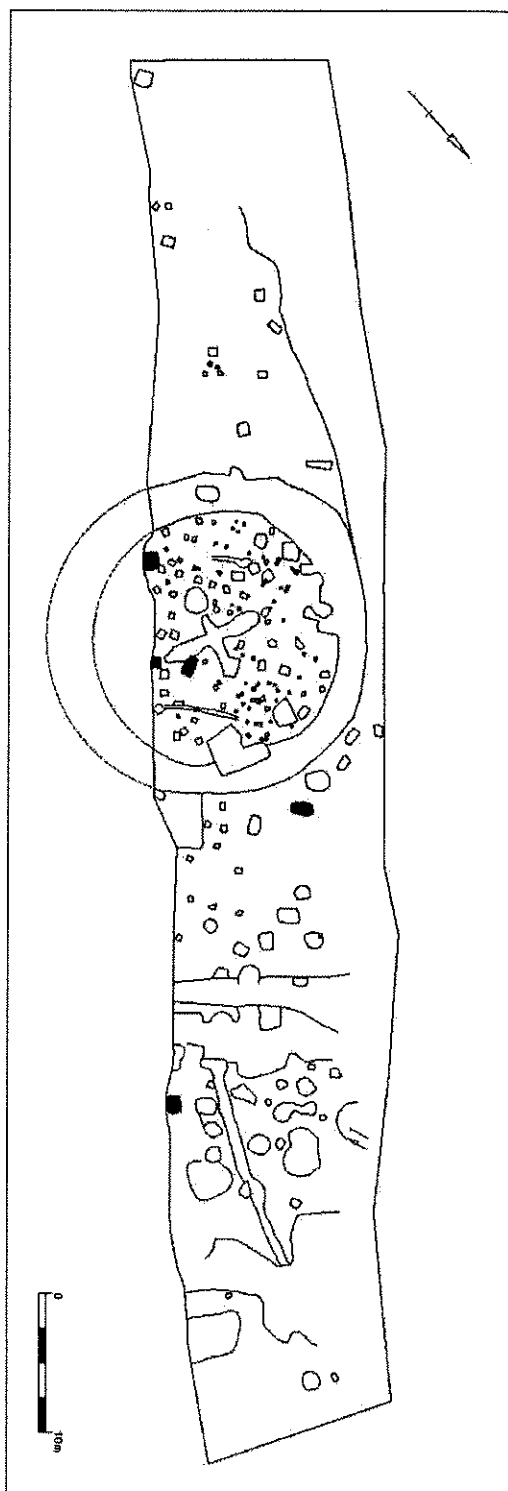

Fig. 2: Opgravingsplan, site De Panne-Oosthoekduinen, met aanduiding van de vijf Romeinse brandrestengraven.

De grafgraven en in het bijzonder de *terra sigillata* laten toe om een datering voor deze graven voorop te stellen. In sommige graven werden het bordtype Dr.18/31 in Centraal-Gallische techniek gevonden, deze stukken dateren voornamelijk uit de tweede helft en het midden van de 2de eeuw. In andere graven werden Dr. 31 kommen aangetroffen. Het gaat om Oost- en Centraal-Gallische stukken met een relatief kleine diameter, waaronder ondermeer een Centraal-Gallisch exemplaar met de stempel van CATVLVS van Lezoux, te dateren in het midden van de 2de eeuw. Uit de ruimtelijke spreiding van de graven, de sterke systematiek in grafgebruik, uit het voorkomen van Dr. 18/31 en de vroege varianten van Dr. 31 leiden we af dat het gros van de graven uit het midden van de 2de eeuw dateert.

2. De Panne-Oosthoekduinen

Bij natuurinrichtingswerken door de Vlaamse Landmaatschappij in de Oosthoekduinen van De Panne zijn interessante archeologische sporen aan het licht gekomen. Door afgravingen voor een poel in de hoek gevormd door de Veurnestraat en het Langgeleed kwamen IJzertijdkuilen, Romeinse brandrestengraven en vol-middeleeuwse structuren aan het licht.

De vindplaats ligt op de rand van de duinen op de overgang naar de polders (+ 5,129 m T.A.W.), op een opgestoven strandvlakte – een duintje – vooruitspringend in de polders. Aangezien de sporen net onder de teeltlaag te voorschijn kwamen is er ook geen sprake van latere verstuing, noch overstroming. Hier is de rand van de duinen buiten schot gebleven bij de vorming van de Jonge Duinen in de Late Middeleeuwen. Uit de geologische studie van de westelijke kustvlakte door C. Baeteman blijkt dat op korte afstand van de vindplaats en inbraakgeul van de zee moet gesitueerd worden. De plek zal zeker voor mensen die in de polders leefden en werkten een herkenningspunt geweest zijn.

2.1. De brandrestengraven

In totaal werden 5 brandrestengraven aangetroffen. Drie ervan liggen bijeen; de twee andere liggen geïsoleerd, 18 m noordelijk en 37 m noordoostelijk. Een verspreide slagorde! Het grafveld strekt zich vermoedelijk nog verder naar het oosten (naar de polders) uit.

De bijzettingen zijn allen volgens hetzelfde principe uitgevoerd, waarbij de resten van de brandstapel in een kuil terecht kwamen. Zo staken houtresten, nagels, verbrand bot en al dan niet vervormde aardewerkscherven in de vulling. Ook al liet het mulle zand niet toe verzorgde kuilen te graven, toch wordt overal een rechthoekige basisvorm herkend (62 à 103 x 79 à 158 cm). Door de intensieve bioturbatie kunnen over de vulling van de kuilen maar weinig uitspraken gedaan worden. Slechts eenmaal is een dikke houtskoolresten aanwijsbaar op de bodem van een kuil.

2.2. Grafritueel en datering

De graven uit De Panne bevatten systematisch de verbrande resten van drinkbekers. In tegenstelling tot het grafveld van Waardamme, gaat het dus vrijwel steeds om bekers die op de brandstapel stonden, al werden ook fragmenten van verbrand handgemaakt aardewerk aangetroffen. Er werden geen bijgaven in nissen toegevoegd. Typologisch zijn de bekers homogeen te noemen. Het gaat om bekers met bolle bulk en slanke, rechte hals versierd met gladdingslijntjes van het type zoals ook in Waardamme een volledig exemplaar werd aangetroffen. Ondanks de soms sterke verbranding sluiten de bekers uit

De Panne technisch nauwer aan bij de klassieke Artesische producties en zeker een deel van deze stukken kan dan ook als import worden aanzien. Alhoewel het gros van de stukken nog in detail dient te worden bestudeerd, lijkt het grafveld op basis van de vondst van fragmenten van een Oost-Gallische Dr. 40 (tas) of 32 (bord) zeker nog op het eind van de 2de of eerder zelfs in de 3de eeuw activiteit te hebben gekend.

Bibliografie

AMPE C., J. BOURGEOIS, P. CROMBÉ, L. FOCKEDEY, R. LANGOHR, M. MEGANCK, J. SEMEY, M. VAN STRYDONCK en K. VERLAECKT 1996. The Circular View. Aerial Photography and the Discovery of Bronze Age Funerary Monuments in East- and West-Flanders (Belgium), *Germania* 74/1: 45-94.

BOURGEOIS J., I. ROOVERS, M. MEGANCK, J. SEMEY, R. PELEGRIN en M. LODEWIJCKX 2002. Flemish Aerial Archaeology in the Last 20 Years: Past and Future Perspectives. In R.H. BEWLEY en W. RACZOKOWSKI (eds.), *Aerial Archaeology. Developing Future Practice* (NATO Science Series I, vol. 337): 76-83.

DE GROOTTE K., J. BASTIAENS, W. DE CLERCQ, K. DEFORCE en M. VANDENBRUANE 1999/2000. Het klein Gallo-Romeins grafveld van Huise 't Peerdeken Zingem, (Prov. Oost-Vlaanderen). Een multi-disciplinaire analyse, *Archeologie in Vlaanderen VII*: 31-62.

DE CLERCQ W. 2000. Een blik op een decennium archeologisch onderzoek op Gallo-Romeinse vindplaatsen in Oost-Vlaanderen. In *Opnieuw een decennium Oost-Vlaamse archeologie: terug- en vooruitblik*, *VOBOV-Info* 52: 35-47.

DEMEYERE F., J. BOURGEOIS en Ph. CROMBÉ 2004. Plan d'une maison du groupe de Deûle-Escaut à Waardamme (Oostkamp, Flandre occidentale), *Notae Praehistorica* 24: 167-173.

DEMEYERE F. en J. BOURGEOIS 2005. Noodopgraving te Waardamme (Oostkamp, West-Vlaanderen): grafheuvels uit de Bronstijd en een bewoning uit de vroege IJzertijd, *Lunula, Archaeologia Protohistorica* XIII: 25-30.

PEARCE J. 1999. *The Dispersed Dead: Preliminary Observations on Burial and Settlement Space in Rural Roman Britain*. In P. BAKER, C. FORCEY, S. JUNDI en R. WITCHER (eds.), *TRAC 98. Theoretical Roman Archaeology Conference*: 151-162.

Eindnoten

¹ Met dank aan de firma Immoflandria (Wetteren), Phillippe en Benoit Dewitte voor de samenwerking.

² Met dank aan de heer Sam Dedecker, Afdeling Monumenten en Landschappen.

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK VAN DE VICUS TE VELZEKE (O.-VL.) IN 2004

GUY DE MULDER – JOHAN DESCHIETER

De centrale sector

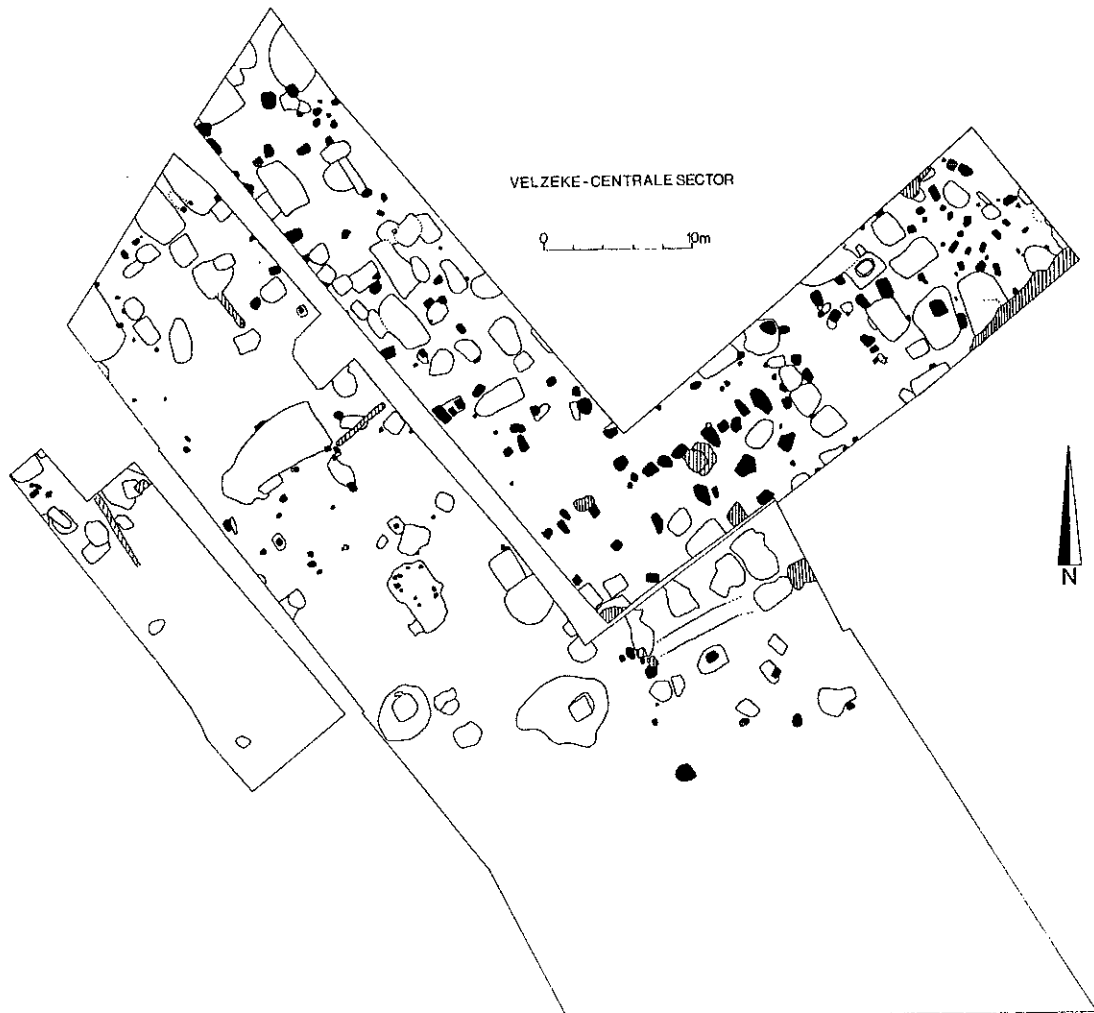
Het archeologisch onderzoek in de centrale sector van de *vicus* concentreerde zich in 2004 op een perceel (sectie C, nr. B 1453a) gelegen tussen de Windmolenstraat in het noorden en de Provinciebaan in het zuiden. Dit preventieve onderzoek is wegens verkavelingsplannen momenteel nog niet volledig afgelopen en zal verder afgewerkt worden in de loop van 2005. Het betreffende perceel sluit in het zuiden en het westen aan op twee andere bouwloten die de jaren voordien werden onderzocht.

De inplanting van de archeologische sporen is voor een groot gedeelte bepaald door een structureel dominante noordwest-zuidoost-as. Zowel gebouwen als kuilen lijken in grote mate daarop georiënteerd te zijn. Aan de basis van deze structurele organisatie ligt de zuidelijker gelegen vroeg-Romeinse weg, van de Noordzee tot aan de Rijn grens, die binnen de nederzetting een noordwest-zuidoost-verloop kende.

In het midden van de tweede sleuf op dit perceel tekende zich over de breedte van het opgravingvlak een ca 3 à 3,6 m brede open zone af. Deze is als het ware afgeïnd door paalsporen en kuilen. De exacte betekenis ervan is nog niet duidelijk en het is af te wachten of deze vaststelling ook verder noordelijk in het opgravingvlak zal waar te nemen zijn. Twee voorlopige werkhypothesen kunnen naar voren geschoven worden. Een eerste optie is de idee van een onverhard wegeltje binnen de nederzetting. Tegelijkertijd kan ook gedacht worden aan een mogelijke erfindeling binnen de *vicus*.

Alhoewel er nog verder dient opgegraven te worden in noordelijke richting kunnen een viertal hypothetische plattegronden van gebouwen worden herkend. Een opvallend gegeven is de geringe bewaarde diepte van de paalsporen ten gevolge van de erosie op de zuidelijke zijde van het perceel. De grootste structuur vormt een drieschepig gebouw met een lengte van ca 21 m en een breedte van ca. 11 m. De lange zijde van dit gebouw loopt parallel met de Romeinse weg in deze sector. De afstand tussen de drie beuken bedraagt telkens ongeveer 6 m in de breedte. Op basis van een aantal dateerbare *terra-rubra*-fragmenten kan deze drieschepige constructie gesitueerd worden in de 1ste helft van de 1ste eeuw n.Chr. Identieke *terra-rubra*-scherven werden aangetroffen in een waterput op het belendende perceel, die eveneens in dezelfde fase thuishoort. Deze houtbouw en waterput zijn een onderdeel van een vroeg-Romeins erf dat aan de zuidoostelijke zijde begrensd is door die open zone/lokale wegel (?). Een tweede houtbouw in deze zone is niet uit te sluiten gezien de configuratie van enkele paalsporen, maar duidelijkheid zal pas komen in het volgend opgravingvlak.

In deze zone zijn er nog twee tweeschepige gebouwen, waarvan het grondplan vermoedelijk nog niet volledig is, aan het licht gekomen. Beide constructies bevinden zich aan de andere zijde van de open zone. Het eerste gebouw is haaks op de drieschepige

structuur georiënteerd. De breedte bedraagt 5 m. De lengte is nog niet gekend. Dit gebouw hoort ook thuis in de eerste helft van / midden 1ste eeuw n.Chr. want de paalgaten aan zuidwest-noordoost zijde zijn gedeeltelijk verstoord door een vroeg-Flavische kuil. Het tweede gebouw heeft een licht afwijkende oriëntatie (noordwestwest-zuidoostoost). De breedte bedraagt eveneens 5 m en de lengte is zeker nog 6 m bewaard. Uit het schaarse schervenmateriaal in de paalsporen kan geen scherpere datering dan 1ste-2de eeuw n.Chr. afgeleid worden. Het feit dat dit gebouw afwijkt van de noordwest-zuidoost-as pleit voor een jongere leeftijd (2de eeuw n.Chr.). Ten zuiden van deze laatste structuur bevindt zich nog een vierpostenspijker van 2 m op 4 m met een zuidwestwest-noordoostoost-oriëntatie.

In de noordelijke zone van de tekenen zich ook nog enkele duidelijke assen van paalsporen af volgens de structurele noordwest-zuidoost as. Het is echter niet mogelijk in de huidige stand van het onderzoek om de plattegrond van een gebouw te reconstrueren.

De inplanting van een groot aantal kuilen op het terrein volgt eveneens nogal relatief strikt de noordwest-zuidoost-as. Opvallend is de tendens tot clustering van de talrijke kuilen; een gegeven dat ook in andere zones in de centrale sector is waargenomen. In het zuidelijk deel van de opgraving respecteren deze kuilen mooi de begrenzing van de open zone. In de noordelijke zone van het opgravingvlak zijn ze geconcentreerd in het midden, net boven het drieschepige gebouw. De meerderheid van deze sporen kan in de 1ste en 2de eeuw n.Chr. gedateerd worden. Sommige kennen na een verzakking van de oorspronkelijke vulling een opvulling met 3de-eeuws materiaal. De diverse silo's waren vooral in de nabijheid van de houten gebouwen terug te vinden. Vooral in het zuidelijke deel concentreren zich enkele grote voorraadkuilen. Bij twee ervan was zelf nog een dun laagje van klei bewaard, die op de wanden is aangebracht om deze structuren impermeabel te maken. In de noordelijk sector van de opgraving kwam een rechthoekige kuil aan het licht die was opgevuld met zogenaamde Paniseliaanklei. Waarvoor de klei die in deze put diende te rijpen, gebruikt werd is niet duidelijk. De zogenaamde Paniseliaanklei is niet geschikt voor ceramische productie; dus kan er eerder gedacht worden aan een gebruik voor het bestrijken van het vlechtwerk in de vakwerkbouw.

De oostelijke sector

In 2004 spitste het veldwerk in de oostelijke uithoek van de *vicus* zich toe op twee arealen. Naar aanleiding van een woningbouw op een perceel langs de Provinciebaan te Velzeke (sectie C, nr 786r, lot 1) werden de archeologische activiteiten op het 'Kwakkel'-terrein tijdelijk opgeschort en verlegd naar het preventief onderzoek van deze kavel. Deze kleinschalige opgraving vond plaats van 13 april tot en met 5 juli 2004. Reeds eerder, in 1998, had op naburige percelen (788e en 785k) archeologisch onderzoek plaats gevonden; de toenmalige opgravingen brachten talrijke bewoningssporen (grachten, paalsporen,...) en indicaties voor artisanale activiteit (o.m. een pottenbakkersoven) aan het licht.

In totaal bracht de kleine bouwput 39 grondsporen voort. Het oudste spoor bestond uit de aanzet van een ca 1,30 m brede en spitsvormige gracht uit de vroeg-Flavische tijd: de oriëntatie verliep zuidwest-noordoost. Aan de oostelijke rand van het perceel tekenden zich een viertal kuilen af die in op basis van het daaruit gerecupereerde materiaal uit de late 2de – eerste helft van de 3de eeuw dateren. Enkele vondsten ter hoogte van kuil 14 verdienen speciale vermelding: in de bovenste laag van deze vierkante kuil staken *archaeologica* die kaderen binnen een religieuze sfeer. Het betreft twee fragmenten van de zijleuningen van een *nutrix*-beeldje en drie wandfragmenten van een zgn. planetenvaas. De overige archeologische sporen concentreerden zich in de zuidwestelijke hoek van het blootgelegde oppervlak. Op morfologische basis zijn ze te interpreteren als paalkuilen. De configuratie van deze sporen doet vermoeden dat zich hier een hoekpartij van een houten, zuidwest-noordoost gerichte, constructie moet bevonden hebben. De uitgestrektheid of plattegrond van het gebouw blijft onbekend aangezien de paalsporen zich verder uitspreiden onder een aanpalend terrein dat momenteel nog niet voor archeologisch onderzoek in aanmerking komt. De vullingen van de paalsporen, en vooral de bovenste pakketten, brachten enkele

fraaie voorbeelden van gedraaid en reducerend gebakken aardewerk aan het licht. De constructie zelf stamt vermoedelijk uit de tweede helft van de 2de eeuw.

Het 'Kwakkel'-terrein

Op het zgn. 'Kwakkel'-terrein ging de aandacht uit naar de opgraving van de zuidelijke terreinrand, grenzend aan de gemeentelijke begraafplaats van Velzeke. In 2004 kwam tijdens het preventief onderzoek op het 'Kwakkel'-terrein naast de nieuwe sleuf XIII ook de afwerking van sleuf XII uit 2003 aan bod. Aan de westelijke rand van deze laatste werkput tekende zich een cluster van drie waterputten af. Terwijl de eerste put (waterput II) een circulair grondplan vertoonde, was bij de overige twee structuren sprake van een vierkante plattegrond. De kleinste put, met een zijde van 1,40 m, valt op basis van zijn morfologische kenmerken als een schachtvormige waterput te interpreteren (waterput III). De vondst van grote ijzeren nagels op de hoekpartijen doet vermoeden dat de binnenzijde van de schacht oorspronkelijk met een houten bekisting of met een houten raamwerk bezet was. De tot nog toe grootste waterput van het 'Kwakkel'-terrein situeerde zich pal ten noorden van waterput III. Het betreft een vierkante schacht met minstens één zijde van 4,20 m (waterput IV). Opmerkelijk is de 'absidiale' uitsprong aan de noordwestelijke zijde van de put. Tot op heden is geen enkele van de vier tot nog toe geïdentificeerde waterputten op het 'Kwakkel'-terrein compleet opgegraven. Voorlopig blijft een nauwkeuriger chronologische duiding dan ook achterwege. Uit de bovenste vulling van een nabij gelegen, vierkante kuil kwamen vijf sterk gecorrodeerde, ijzeren objecten te voorschijn; herkenbaar was o.m. een pikhouweel en een gaffel. Opmerkelijk was de vondst, in een diepere laag van dezelfde kuil, van meer dan 200 goed bewaarde mortelbrokken, in associatie met tientallen stukken van beschilderde wandbepoetsing. Samen met enkele stukken van *tubuli* en vloertegels uit dezelfde laag verraden deze bouwelementen de aanwezigheid van een luxueus ingerichte constructie (badgebouw ?) in de directe nabijheid.

De in april van 2004 geopende sleuf XIII besloeg een oppervlakte van 800 m² en strekte zich uit tot pal tegen de noordrand van de gemeentelijke begraafplaats van Velzeke. De hoofdmoot van alle waargenomen structuren bestaat uit paalsporen van uiteenlopende afmetingen. Aan de hand van hun vulling en vorm blijken zich twee grote bouwentiteiten af te scheiden, georiënteerd volgens een zuidwest-noordoost-as. Tegen de zuidrand tekende zich de helft van een cirkelvormig spoor af. Slechts drie 2de-eeuwse kuilen uit sleuf XIII leverden mee dan 70 % van alle vondsten voort. Vermeldenswaard is een concentratie van zoutcontainerscherven in de grootste van de drie structuren; daarbij kon een volledig profiel van een dergelijke 'zoutpot' gereconstrueerd worden. De belangrijkste vaststelling uit het voorbije onderzoek op het 'Kwakkel'-terrein was evenwel de ontdekking van een ca. 2 m brede gracht, met aan de binnenzijde een parallel lopende palissade. Het lineaire spoor correspondeert aan de oostzijde met een identieke gracht en palissade. Deze vondst bevestigt het vermoeden dat het uitgebreide sporencomplex in het zuidelijk areaal van de 'Kwakkel'-site een door grachten afgebakend 'domein' of *enclosure* vertegenwoordigt dat aan de noordzijde aansluiting geeft op de in 1997 ontdekte, Romeinse weg. De zuidelijke begrenzing van het complex bestaat wellicht uit een zuidwest-noordoost georiënteerde gracht die schuilgaat onder de huidige begraafplaats van Velzeke. De perifere, doch strategische ligging van dit omgrachte 'domein' op een plateau, uitkijkend over de oostelijke uitvalsweg van de *vicus*, evenals de strikte axialiteit van de diverse constructies – parallel of

loodrecht op de dominante noordwest-zuidoost-as – pleiten voor het officiële karakter van de site. Uit het archeologisch onderzoek van 2004 is tenslotte ook gebleken dat de occupatiegeschiedenis op het 'Kwakkel'-terrein verder opklimt in de tijd dan voordien werd vermoed. In de westelijke uithoek van sleuf XIV kwamen een aantal (paal)sporen en een klein *enclosure*-achtig complex aan het licht, waarvan minstens één grondspoor, op basis van koolstofdateringen, in de midden-Bronstijd te dateren valt. Het gerecupereerde schervenmateriaal in prehistorische techniek wijst bovendien in dezelfde chronologische richting. De toekomstige opgravingscampagnes op de 'Kwakkel' stellen zich tot doel de complete plattegrond van het Romeinse *enclosure* in kaart te brengen, evenals de uitgestrektheid en het karakter van de protohistorische bewoning te onderzoeken.

KRUIKEN EN KRUIKAMFOREN UIT DE VICUS VELZEKE (O.-VL.). EEN TECHNO-TYPOLOGISCHE STUDIE OP BASIS VAN DE VONDSTEN UIT DE OPGRAVINGSCAMPAGNES 1997-2002

GUY DE MULDER – JOHAN DESCHIETER – KATRIEN STURTEWAGEN

1. Inleiding

De opzet van deze studie is het onderzoek van de kruiken en kruikamforen van de *vicus* Velzeke, zowel wat betreft baksel als vorm. Op die manier wordt het mogelijk de herkomst te bepalen en kan men een beter inzicht verkrijgen in de economische relaties met andere gebieden. Uiteraard is een precieze toewijzing niet voor alle geattesteerde baksels mogelijk, maar dit mag eenvoudigweg worden toegeschreven aan de stand van het onderzoek. Op basis van de huidige beschikbare informatie over kruiken en kruikamforen, de ovens en de baksels, werden onderstaande resultaten bereikt.

2. Resultaten van de materiaalstudie

2.1. De baksels

Via een vergrootglas dat 10 keer vergroot konden vijf baksels of groepen geattesteerd worden in Velzeke. Het betreft, ten eerste, een beige-gele groep (baksel 1) met weinig verschralling en een homogene textuur. Enkele stukken vertonen groeven, maar dit zijn eerder uitzonderingen. De oorsprong kon niet achterhaald worden.

Vervolgens trof men ook een beige, kwartsrijke groep aan (baksel 2) met zekerheid afkomstig uit Bavay. Heel uitzonderlijk is hier een lichtbeige deklaag aangebracht, sporadisch een groef, maar verder werd geen versiering vastgesteld.

Ten derde is er het oranje-rode materiaal (baksel 3). De klei is overvloedig gemagerd met kwarts en qua versiering treffen we groeven, ribbels en een witte tot witgele sliblaag aan, alhoewel de functie van dit laatste fenomeen niet duidelijk is. Op basis van de beschrijving van de pasta van de Scheldevallei-amforen – die ik als kruikamforen beschouw – bij van der Werff *et alii* (VAN DER WERFF *et alii* 1997) mag aangenomen worden dat het hier om hetzelfde baksel gaat. In het artikel wordt gesteld dat deze recipiënten, op basis van hun verspreidingsgebied in de vallei van de Schelde hun oorsprong kennen. Deze herkomst valt echter te betwisten. Recentere theses doen vermoeden dat deze recipiënten niet enkel in de zojuist genoemde vallei geproduceerd werden, maar eveneens op andere plaatsen in Gallië, zoals te Dourges (DE MULDER *et alii* 2003: 579-580).

Baksel 4 heeft een bruine kleur met grijze, bruine of grijsbruine kern. De pasta is overvloedig gemagerd met kwarts, met een textuur die varieert van homogeen tot gelaagd. Qua versiering vertoont het materiaal soms groeven, ribbels en/of een witte tot witgele sliblaag, kenmerken die we ook bij groep 3 aantreffen.

Tenslotte is er het witbakkende groep (baksel 5) met een weinig verschraalde klei die homogeen van textuur is. Alles is matig hard tot zeer hard gebakken en versiering ontbreekt nagenoeg volledig. De producten zijn afkomstig van het Maas- of Rijngebied, streken gekend voor hun aanwezigheid van witte kleien. Daar deze wit bakkende producten van beide regio's niet duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn met de aangewende onderzoekstechniek kon niet verder worden gegaan in de herkomstbepaling.

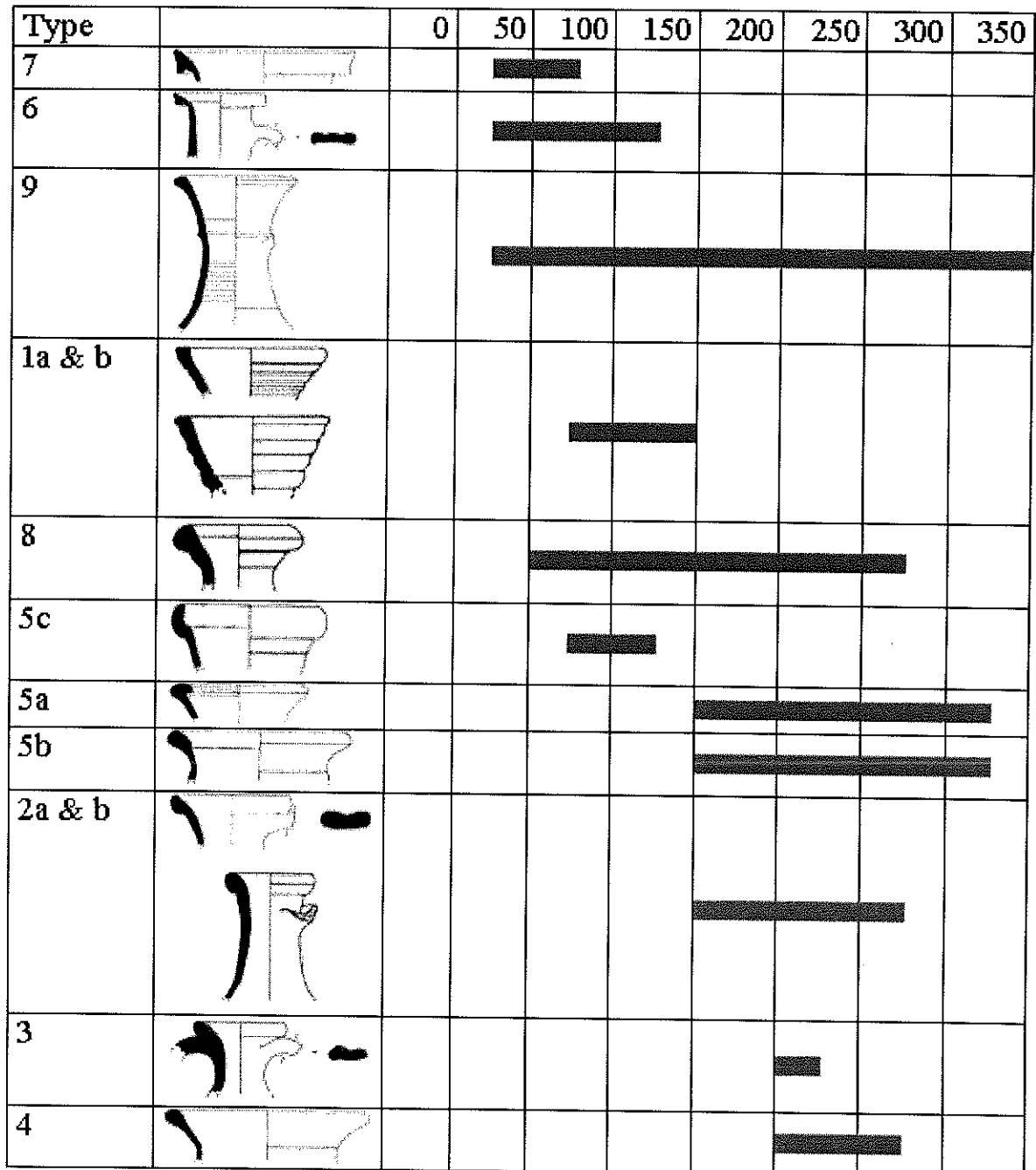

Fig. 1: Vormelijke evolutie van de kruiken en kruikamforen te Velzeke.

Het totaalbeeld van de bestudeerde zones uit de *vicus* Velzeke toont dat de orangerode groep de hoofdmoot onder de kruiken en kruikamforen vormde. Dit blijkt zowel uit de analyse van het Totaal Aantal Scherven (T.A.S.) als van deze van het Minimum Aantal Exemplaren (M.A.E.). Het Bavay-baksel vormt de volgende belangrijke groep, wat duidelijk te zien is in het Minimum Aantal Exemplaren. Een stuk minder belangrijk is het aandeel van het beige-rose baksel en de witte kleien, alhoewel deze stelling toch enigszins genuanceerd moet worden: de beide groepen komen enkel in grote mate voor op perceel B1495g, in het centrale deel van de *vicus* die vroege contextdateringen oplevert. Bij de andere opgravingen komen ze ook nog voor, zij het dan in heel beperkte mate. Helemaal te verwaarlozen is echter het bruine materiaal. Dit komt overal ongeveer evenveel voor, maar in zo'n mate dat ze niet echt van belang is.

2.2. Vormelijke evolutie

Van elk type zal kort een omschrijving gegeven worden. De afbeeldingen ervan en hun dateringen zijn terug te vinden in de figuur.

Type 1 zijn kruik(amfor)en met getrapt mondstuk: 1a vertoont scherpe groeven, 1b heeft meer golvende overgangen. Type 2 zijn kruiken met naar buiten geplooid, ronde rand: 2a heeft geen ondersnijding aan de rand. Type 2b vertoont wel een lichte ondersnijding. Type 3 zijn kruikamforen met naar buiten geplooid spits toelopende rand en type 4 zijn kruik(amfor) met eenvoudig naar buiten geplooid rand. Type 5 zijn kruik(amfor)en met naar binnen geplooid rand: type 5a vertoont een scherpe ondersnijding, 5b slecht een lichte ondersnijding. Type 5c zijn kruik(amfor)en met halvemaaanvormige, naar binnen geplooid rand. Type 6 zijn kruiken met licht ingesnoerde rand. Type 7 zijn kruik(amfor)en met snavelvormige rand. Type 8 zijn kruik(amfor)en met driehoekige rand. Type 9 tenslotte zijn kruiken met hoge rand met een ribbel of knik ter hoogte van de bovenste ooraanzet.

Algemeen kan gesteld worden dat een dalende graad van zorg en uitwerking de productie van kruik(amfor)en typeert. In een vroege fase is de rand mooi ondersneden (type 7). Er wordt aandacht geschonken aan een subtiele vorm van versiering, nl. een ribbel op de hals (type 9). En men besteedt duidelijk zorg aan de vervaardiging van een getrapt mondstuk (type 1a en b). Vanaf de tweede helft van de 2de eeuw zien we deze zorg en fijne uitwerking geleidelijk verdwijnen: mooie vormen maken plaats voor meer ruw vervaardigde, eenvoudige recipiënten (type 2a en b, 3 en 4). Het worden massaproducten waarbij het functionele nu duidelijk primeert boven het esthetische aspect.

2.3. Chronologie van baksels en types

In de pre-Flavische en Flavische contexten werden de meeste producten vervaardigd uit witbakkende kleien. In latere periodes is hun aandeel veel beperkter. Types 6 en 7, de licht ingesnoerde randen en de snavelvormige kruiken en kruikamforen, en vormen van Hofheim 50 en 51, zijn allen in een witte pasta vervaardigd en komen slechts in bovengenoemde contexten voor. Het beige-rose baksel komt uitsluitend voor in deze periode. Geen enkel type rand is echter echt kenmerkend voor deze groep.

Het Bavay-baksel is zeer manifest aanwezig vanaf de Flavische tijd. De reden hiervoor is dat de pottenbakkerijen te Bavay voornamelijk vanaf de 2de eeuw n.Chr. hun expansie en grootste export kenden. Pas in de loop van de tweede helft van de 1ste eeuw n.Chr.

verschenen op die plaats de eerste meer grootschalige pottenbakkerijen (LORIDANT 2001: 188) om reeds tussen het eind van de 2de eeuw en het midden van de 3de eeuw hun productie te stoppen (LORIDANT-BLOEMENDAAL 1992: 125).

Wat betreft types van kruiken en kruikamforen bestaat type 8 bijna uitsluitend uit producten van Bavay. Het type is gedateerd tussen de tweede helft van de 1ste eeuw tot de 3de eeuw n.Chr., wat perfect strookt met de periode van activiteit van de pottenbakkerijen aldaar.

Het orangerode baksel is reeds aanwezig in de vroege contexten (Neronisch – vroeg-Flavisch) en komt gedurende de hele Gallo-Romeinse occupatieperiode voor in de *vicus*. Er is echter wel een evolutie vast te stellen in haar aanwezigheid: in de vroege contexten wordt deze groep in wat mindere mate geattesteerd. Hoe recenter de dateringen van de sporen, hoe meer orangerood materiaal men aantreft. Uiteindelijk beslaat het in de 3de eeuw een opvallend aandeel ervan. Dit uit zich ook in de randtypes: typische randvormen in dit baksel komen reeds vroeg voor. Type 1a bijvoorbeeld dateert van de tweede helft van de 1ste eeuw tot de eerste helft van de 2de eeuw n.Chr. Ook type 5c dateert uit een relatief vroege periode, nl. de late 1ste tot begin 2de eeuw n.Chr. Andere, zoals type 5a en 5b, typische vormen van een zogenaamde Scheldevallei-amfoor, en dus ook behorende tot deze groep, zijn dan weer te dateren vanaf het midden van de 2de eeuw en kennen een verderzetting in de 3de eeuw. Uitsluitend in de 3de eeuw te dateren is type 4.

Tot slot moet ook het bruin baksel vermeld worden. Het komt voor in contexten waarvan de datering varieert tussen Neronisch – vroeg-Flavisch en late 2de – 3de eeuw n.Chr., en kent geen echt typische randen. Behalve dat de groep voorkomt over een heel uitgebreide tijdsperiode vallen er nauwelijks conclusies te trekken uit zo'n kleine, ondervertegenwoordigde groep.

Niet te koppelen aan bepaalde groepen zijn types 1b, 2a en b, 3 en 9. Type 1b omvat randfragmenten in alle baksels, waarbij het beigeroze overheerst. Type 2a incorporeert randen uit groep 1, 2 en 3. Type 2b kent stukken in alle baksels, behalve het bruine. Hier overheersen de producten uit Bavay. Vervolgens is er type 3, waarvan één Bavay- en één orangerood randfragment. Type 9 tenslotte omvat eveneens twee randfragmenten: één beigeroze en één Bavay-stuk. Op basis van vergelijkingsmateriaal met andere sites kon echter wel tot een algemene datering van de vormen gekomen worden (*cf. supra*).

3. Besluit

De studie van kruiken en kruikamforen van de *vicus Velzeke* geeft ons een beter inzicht in het leven van de 'Gallo-Romein', in zijn gewoontes, zijn materiële cultuur en zijn relaties met andere gebieden. Maar hoe belangrijk dit soort onderzoek ook mag zijn, toch blijkt er nog heel veel werk aan de winkel.

Alhoewel hier uiteraard niet alle vragen even voldoende beantwoord kunnen worden, hoopt deze studie toch, via de hier vermelde resultaten, een waardevolle bijdrage te leveren tot de materie en een aanzet te vormen voor verder onderzoek.

4. Bibliografie

DE MULDER G., J. DESCHIETER en I. DE GRAEVE 2003. La céramique du dernier horizon chronologique du vicus de Velzeke (Belgique, Flandre orientale). In L. RIVET (dir.), Société française d'Étude de la Céramique antique en Gaule, *Actes du Congrès de Saint-Romain-en-Gal, 29 mai – 1 juin 2003*, Marseille: 577-584.

LORIDANT F. 2001. Artisanat en milieu urbain: l'exemple des villes et des agglomérations secondaires du nord de la Gaule Belgique. In M. POLFER (dir.), *L'artisanat romain: évolutions, continuités et ruptures (Italie et provinces occidentales)*, *Actes du 2e Colloque d'Erpeldagne, 26-28 octobre 2001*, Montagnac: 195-193.

LORIDANT F. en L. BLOEMENDAAL 1992. Bavay: le site de la Maison de retraite, *Revue du Nord – Archéologie* 74: 115-130.

STURTEWAGEN K. 2004. Kruiken en kruikamforen uit de vicus Velzeke (O.-VI.). Een techno-typologische studie op basis van de vondsten uit de opgravingscampagnes 1997-2002, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Universiteit Gent.

VAN DER WERFF J., H. THOEN en R. VAN DIERENDONCK 1997. *Amphora Production in the Lower Scheldt Valley (Belgium) ? The Valkenburg-Marktveeld Evidence*, Abingdon (R.C.R.F., Acta 35).

L'ATELIER DE POTIERS DES RUES-DES-VIGNES (CAMBRÉSIS)

XAVIER DERU

Avant la fouille, l'atelier de potiers des 'Quatre Bornes' aux Rues-des-Vignes (Nord) avait déjà fait l'objet de prospections pédestres et magnétiques (SFECAG 1993), ainsi que de sondages. Après trois campagnes (2000-2002), les résultats sont d'une importance insoupçonnée par rapport aux travaux préliminaires. En effet, les vestiges que l'on croyait très arasés permettent de restituer toute la chaîne opératoire. De plus, deux phases ont été déterminées, datées entre 70-80 et 270 après J.-C.

Au cours de la première phase, sont produites de la céramique dorée, de la *terra nigra* et de la céramique à vernis rouge pompéien caractérisée par un répertoire particulier et par un mode de cuisson laissant un cœur noire à la pâte; à la deuxième phase, la technique de cuisson change ainsi que le répertoire.

Durant toute la période, les productions ont fait l'objet d'une vaste diffusion entre la mer du Nord, le Rhin, les Ardennes et la Seine. Deux nouvelles campagnes de fouilles en 2005 et 2006 achèveront la mise au jour de la zone centrale de l'atelier, mais une caractérisation est d'ores et déjà nécessaire.

FOUILLE D'UNE TUILERIE GALLO-ROMAINE DANS LA ZONE D'ACTIVITÉS ÉCONOMIQUES D'HERMALLE-SOUS-HUY (ENGIS, PROV. DE LIÈGE)

CHRISTIAN FRÉBUTTE – MICHÈLE GUSTIN

1. Introduction

Située en province de Liège, dans la commune d'Engis, la zone d'activités économiques de Hermalle-sous-Huy est implantée dans la plaine alluviale de la Meuse, le long de la rive droite du fleuve. Son emprise globale touche quelque 300 ha dont environ un tiers est encore non bâti.

La présence de vestiges gallo-romains, dont deux fours de tuilier, au lieu-dit '*Campagne de la Gérée*' était connue depuis de nombreuses années (RENOIR 1965; DELARUE 1974 et 1976). Suite à de nouveaux projets d'aménagements, une opération d'évaluation archéologique systématique a été entamée au printemps 2003 grâce à la compréhension des responsables de la SPI⁺ (Service Promotion Initiative en province de Liège), propriétaire des terrains. Ces sondages ont été effectués par l'asbl *Les Chercheurs de la Wallonie*, subventionnée par le Ministère de la Région wallonne. Ils ont, d'une part, confirmé le potentiel patrimonial des parcelles encore disponibles, lié notamment au voisinage du fleuve, attractif pour des occupations humaines; d'autre part, ils ont mis en évidence une occupation datant du Premier Age du Fer (MARCHAL-LOICQ à paraître) et déterminé l'extension de l'atelier de tuilier antique. Par ailleurs un élargissement de sondage, entrepris en automne 2003 par le Service de l'Archéologie de la Direction de Liège 1, a permis d'estimer la profondeur d'enfouissement et l'état de conservation de quelques structures dont un bassin de décantation d'argile; les artefacts rencontrés dans ces contextes datent du IIe siècle de notre ère (GUSTIN à paraître).

Ces résultats encourageants sont à la base de l'importante fouille préventive qui a débuté le 29 mars 2004 dans la '*Campagne de la Gérée*', dirigée conjointement par le Service de l'Archéologie (Direction de Liège 1) et la Direction de l'Archéologie du Ministère de la Région wallonne (DGATLP, Division du Patrimoine).

2. Méthodologie de la fouille

Sur base des observations de 2003, deux zones de recherches (Zones 1 et 2) couvrant près de 2,5 ha ont été privilégiées. Pour des raisons pratiques, cette vaste surface a été découpée en '*secteurs*' de 3000 m² et de 6000 m². Chacun de ces secteurs fait l'objet d'un décapage extensif à la pelle mécanique, puis d'une fouille avant d'être remblayé.

3. Présentation succincte des premiers résultats

3.1. L'occupation de l'Age du Fer (Zones 1 et 2)

Des vestiges protohistoriques sont dispersés dans la partie méridionale du site, notamment le long d'un important chenal naturel, au cours sinueux, qui se dirige vers la Meuse. Ils se composent de fosses dont certaines ont pu servir à l'extraction du substrat limono-argileux et de trous de poteau. Ces derniers éléments évoquent les plans d'au minimum trois greniers, deux de 8 m² et un de 16 m².

Le remblayage du paléochenal et une partie au moins de cette occupation sont attribuables au Premier Age du Fer. Dans l'état actuel des investigations, il n'est pas possible d'affiner davantage cette datation.

3.2. L'occupation gallo-romaine (Zone 2)

Les décapages réalisés montrent que l'occupation gallo-romaine se concentre entre la berge droite de la Meuse et l'implantation protohistorique.

À ce stade de la fouille, le site antique s'étend sur ± 1,3 ha et comprend deux secteurs principaux. Le premier, au nord, est le plus vaste et est occupé par l'atelier de tuilier stricto sensu. Le second, dévolu à l'habitat, 'ferme' le site au sud.

Ces secteurs sont traversés par un fossé d'adduction d'eau, essentiel pour ce type d'activité artisanale. Le tracé de ce chenal suit la pente naturelle sud/nord du terrain, s'infléchit à plusieurs reprises, puis semble se diriger vers la Meuse.

À l'extrême nord, le point de contact entre le fleuve et l'atelier n'a pu encore être examiné.

3.2.1. L'atelier

L'implantation des diverses structures composant l'atelier ne s'est pas faite au hasard mais s'inscrit dans une organisation rigoureuse remarquable. Elle obéit à une orientation principale nord-nord-ouest/sud-sud-est.

L'espace dévolu à la cuisson des matériaux constitue le noyau autour duquel s'articule le complexe artisanal. Il consiste en une aire rectangulaire de 650 m², parallèle à la Meuse et ceinturée par des fossés de drainage; notons au passage que le drain oriental se confond avec le canal d'adduction d'eau. Les deux fours exhumés entre 1974 et 1976 forment les éléments principaux de cet ensemble protégé des intempéries par une couverture. Celle-ci reposait sur une charpente soutenue par de nombreux supports. De ces derniers ne subsistent que les fondations qui témoignent de remaniements et d'une certaine variété technique. Les fondements les plus simples sont constitués par quelques fragments de *togulae* destinés au calage, les plus complexes sont des fosses comblées de fragments de tuiles sur lesquels repose un bloc de pierre plus ou moins volumineux. Entre les deux fours sont apparus un sol rubéfié, déjà repéré par T. Delarue et, sous ce niveau, les traces de plusieurs trous de poteau alignés. La nature de l'aménagement auquel ceux-ci appartiennent n'est pas déterminée à ce stade des investigations.

Au sud-ouest et au nord-est de cette zone de cuisson et à équidistance d'elle sont disposées trois structures sur poteaux de 25 m²; elles sont de plan carré et pourvues d'un plancher. De leur côté nord-ouest partent de petits chenaux qui aboutissent aux fossés de drainage entourant la zone des fours. La fonction de ces constructions pourrait être liée à la mise en forme des matériaux produits dans l'atelier.

Deux bâtiments parallèles, vraisemblablement identiques, ont été construits perpendiculairement au fleuve à l'est et à l'ouest de ces structures quadrangulaires. Fondés eux aussi sur des poteaux, ils présentent un plan très allongé; leur largeur atteint 8 m et leur longueur minimale, dans l'état actuel des fouilles, est de 75 m; l'entraxe des poteaux s'élève approximativement à 2,50 m. Ces grands '*hangars*' renforcent la symétrie générale de l'atelier. Ils ont probablement répondu à de multiples besoins: entreposage du combustible pour l'alimentation des fours, séchage et stockage des tuiles, ...

Au nord de l'aire des fours ont été relevés des alignements de poteaux orientés sud-ouest/nord-est, une structure apparentée aux constructions quadrangulaires, ainsi qu'une grande fosse carrée au comblement argileux.

L'espace situé au sud de l'aire des fours, entre les '*hangars*', se caractérise par une disposition générale des vestiges moins structurée et moins homogène. Il comprend des fosses de grandes dimensions dont l'une au moins est un bassin de décantation; quant aux autres, elles auraient servi à l'extraction du substrat argileux ou auraient pu être également employées pour la préparation de l'argile ainsi récoltée. Plusieurs d'entre elles ont été ensuite utilisées comme '*dépotoirs*'.

Le matériel archéologique trouvé dans l'ensemble du secteur de l'atelier se compose presque exclusivement de fragments de matériaux de construction en terre cuite, principalement des *tegulae*, mais aussi des *imbrices*, des carreaux, des éléments de pilettes d'hypocauste, des *tubuli*, ... Un certain nombre d'entre eux sont des rebuts de cuisson. Une vingtaine de tuiles sont estampillées CFP ou GFP, NEH et QVA, le premier sigle mentionné étant majoritaire; elles ont été principalement récoltées dans le remblai de l'aire de chauffe du four oriental, mais également dans des trous de poteau et dans le fossé d'adduction.

3.2.2. L'habitat

Les vestiges du secteur méridional se répartissent en deux groupes suivant leur orientation.

Le premier s'inscrit dans le schéma général de l'atelier selon un axe nord-nord-ouest/sud-sud-est et comporte notamment:

- trois constructions quadrangulaires alignées dont les superficies respectives sont de 9,6, 11,5 et 13,7 m²;
- une structure dont le plan évoque celui d'une petite cave;
- un bâtiment rectangulaire couvrant 42 m² dont deux côtés conservent des fondations de murs.

Le mobilier, céramique essentiellement, y est nettement plus abondant et caractéristique d'un habitat, datant des IIe-IIIe siècles.

L'orientation globale du second groupe suit un axe nord-ouest/sud-est dicté par des fossés et par un bâtiment sur poteaux de 6 m de large sur 18 m de long.

4. Bilan provisoire

L'intervention archéologique de la 'Campagne de la Gérée', toujours en cours, se révèle exceptionnelle à plus d'un titre.

D'une part, elle bénéficie de sa situation dans le contexte d'une zone d'activités économiques, ce qui permet d'investiguer une superficie de très grandes dimensions.

D'autre part, elle permet d'appréhender un atelier de tuilier gallo-romain dans son ensemble, c'est-à-dire dans les différentes étapes de sa chaîne opératoire: extraction de l'argile, préparation de l'argile préalable à la fabrication de tuiles et autres matériaux de construction, mise en forme de ces matériaux, séchage, cuisson, stockage et peut-être acheminement des produits finis vers les sites de consommation.

Le plan général de l'atelier et de l'habitat qui lui est associé a été privilégié à ce stade du travail. Il atteste à l'évidence qu'une réflexion préalable, globale et rationnelle a présidé à l'implantation des différentes structures. Cette conception initiale a obéi à un souci de rigueur, d'équilibre, de symétrie et de logique qui paraît tenir compte, a priori, des contraintes imposées par la chaîne opératoire propre à ce type d'artisanat.

La tuilerie découverte à Hermalle-sous-Huy montre que l'ordre et l'organisation caractéristiques de l'esprit romain se sont exprimés dans la réalisation non seulement de complexes urbanistiques monumentaux, mais aussi dans la création d'ensembles ruraux plus modestes.

Bibliographie

DELARUE T. 1974. L'implantation du tuilier à la marque Q V A à Hermalle-sous-Huy, *Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz* XIII: 89-92.

DELARUE T. 1976. Officine et marques de tuiliers gallo-romains à Hermalle-sous-Huy, *Annales de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique* XLIVe session, Congrès de Huy, tome I: 55-59.

GUSTIN M. à paraître. Engis/Hermalle-sous-Huy: sondage d'évaluation rue des Tuiliers, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 12.

MARCHAL J.-P. et S. LOICQ à paraître. Engis/Hermalle-sous-Huy: sondages d'évaluation dans le parc industriel, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 12.

RENOIR P. 1965. Vestiges belgo-romains à Hermalle-sous-Huy, *Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz* V: 63-64.

L'ATLAS DU SOUS-SOL ARCHÉOLOGIQUE DE LA RÉGION DE BRUXELLES: SCHAERBEEK (ÉPOQUE ROMAINE)

ALAIN GUILLAUME – MARC MEGANCK

1. Note liminaire

Depuis 1992, la Direction des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale et les Musées royaux d'Art et d'Histoire publient conjointement un inventaire exhaustif des sites et découvertes archéologiques bruxellois. Centré sur des localisations exactes, ce dernier a pris la forme d'un atlas destiné à la fois aux administrations et aux milieux scientifiques. Décomposé en plusieurs volumes, il est publié en français et en néerlandais. Le dernier numéro était consacré à la commune de Woluwe-Saint-Pierre (atlas n° 14) (fig. 1); une couverture régionale complète est prévue pour la fin de cette législature (fig. 2).

En 2004-2005, l'étude de la commune de Schaerbeek a donné lieu à une mise au point sur les différentes découvertes romaines qui y ont eu lieu. Le site principal correspond à deux tombes à incinération découvertes en 1861, chaussée de Haecht; un habitat se situait probablement à quelques dizaines de mètres vers le sud. Par ailleurs, un second site d'habitat est signalé au *Kattepoel* (jonction boulevard Lambermont – boulevard Général Wahis). Citons finalement de nombreuses pièces de monnaies (dont un trésor de monnaies d'argent découvert en 1586).

2. Chaussée de Haecht, 251-261 – Sépultures à incinération et vestiges de construction

À la fin du mois de février 1861 et le 6 mars 1861, deux sépultures à incinération ont été découvertes le long de la chaussée de Haecht (sépulture 1: CHALON 1861; sépulture 2: LE HON 1862). C'était lors de travaux de terrassement destinés à l'aménagement d'une maison, à 18 mètres au-delà de la borne kilométrique n° 1. Un plan de J. Huvenne localisant cette dernière, il est possible d'en déduire que les découvertes ont vraisemblablement eu lieu entre les actuels n°s 251 et 261 (HUVENNE, ca 1858). L'ensemble du mobilier récolté a été déposé en juillet 1861 aux MRAH-KMKG sous le n° d'inventaire B 382-2091. Plusieurs études, dont la plus récente date de 1999, sont connues (DE LOË 1937; MARIËN 1957; HANUT 1999). Aucune ne traite de la totalité du mobilier conservé.

D'après M. Chalon, le mobilier de la sépulture 1 se composait au minimum de 18 pièces, plus quelques clous de grandes dimensions. Les pièces conservées aujourd'hui sont une tasse en sigillée du type Drag. 35 (CHALON 1861: n° 5; HANUT 1999: 6-9), un gobelet en céramique métallescente de Trèves du type *Niederbieber* 31 / Gose 193 / Symonds 43 (CHALON 1861: n° 4; HANUT 1999: 6-9), un couvercle tronconique en céramique commune fumée (CHALON 1861: n° 3), une burette (*carchesium*) à une anse très fine (CHALON 1861: n° 6), deux fibules discoïdales en bronze (*Scheibentibeln*) ornées d'un anneau au milieu, entouré de 6 petits cercles à point central, remplis d'émail rouge-brun (CHALON 1861: n° 8; HANUT 1999: 6-9), deux éléments de charnières en os (CHALON 1861: n° 10) et une clé en fer (CHALON 1861: n° 11). Aux pièces conservées devaient être

jointes les fragments de 4 ou 5 céramiques en terre blanche ou grise (CHALON 1861: n° 1), des assiettes, patères ou soucoupes (CHALON 1861: n° 2), une fiole de verre (balsamaire ?) (CHALON 1861: n° 7) et deux sesterces, l'un d'Hadrien (Sabine), l'autre de Faustine (CHALON 1861: n° 9).

D'après H. Le Hon, le mobilier de la sépulture 2 se composait de 16 pièces (en ce compris le couvercle de l'urne non cité mais dessiné dans la publication de 1862); quelques grands clous perdus sont également mentionnés. Les pièces conservées aujourd'hui sont un gobelet en sigillée du type Déchelette 72 / *Niederbieber* 24b / *Lodowici* VSe (LE HON 1862: fig. 8; HANUT 1999: 9-16), deux tasses tronconiques en sigillée du type Drag. 33 (LE HON 1862: fig. 2; HANUT 1999: 9-16), un haut gobelet élancé en céramique fine claire (LE HON

1862: fig. 7), un plat à vernis rouge pompéien du type Blicquy V⁹ / Tongeren 285 dont une partie du bord est restaurée au plâtre (LE HON 1862: fig. 9; HANUT 1999: 9-16), une cruche à une anse de section bilobée du type Tongeren 423 (LE HON 1862: fig. 4; HANUT 1999: 9-16), une cruche à une anse de section plate trilobée (LE HON 1862: fig. 3), une marmite complète à lèvre cordiforme du type *Niederbieder 89 / Tongeren 479* (LE HON 1862: fig. 1b; HANUT 1999: 9-16), un couvercle tronconique complet en céramique commune fumée (LE HON 1862: fig. 1a), une bouilloire à une anse verticale de section plate bilobée du type *Tongeren 367 / Gose 511 / Niederbieber 98* (LE HON 1862: fig. 6; HANUT 1999: 9-16), un bol presque entièrement reconstitué (LE HON 1862: fig. 13), un goulot de petite cruche à bec verseur relevé (LE HON 1862: fig. 12), une petite cruche à une anse trilobée de section plate (LE HON 1862: fig. 10) et une petite assiette en verre blanc de type *Isings 80* (LE HON 1862: fig. 11; HANUT 1999: 9-16). À ces pièces devaient à l'origine être jointes une monnaie d'Hadrien et une cruche dorée (LE HON 1862: fig. 5; il s'agit d'une bûire à vin à panse élancée, perdue, en céramique dorée. Une œnochoé fragmentaire à panse globuleuse en céramique dorée est aujourd'hui classée dans ce mobilier mais ne correspond pas au dessin de la cruche publié par Le Hon.

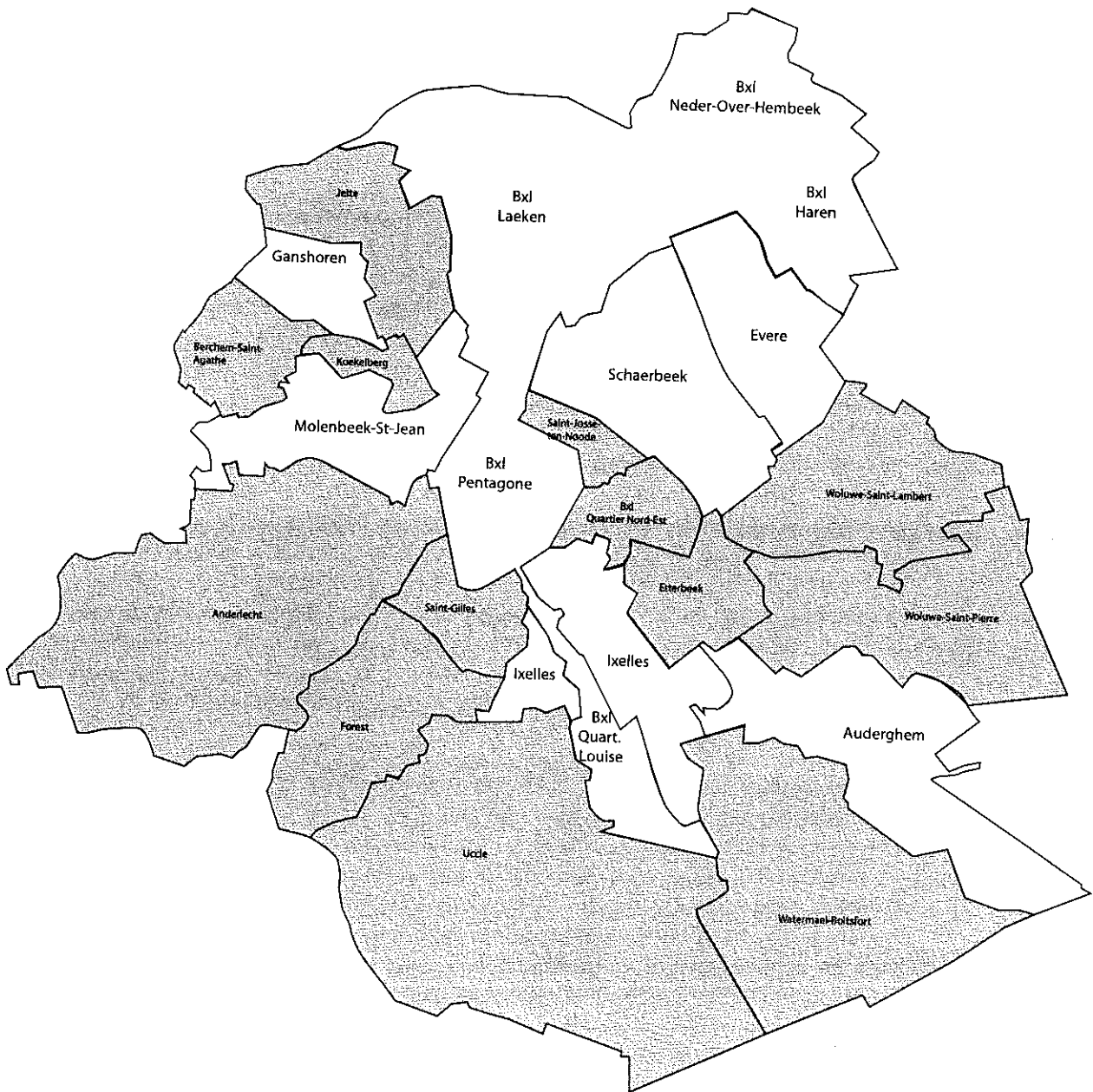
L'analyse de l'ensemble de ces documents permet une datation pour les deux sépultures à la charnière entre les IIe et IIIe siècles. F. Hanut les attribue plus spécifiquement au début de l'horizon de *Niederbieder* (190-260 après J.-C.) (HANUT 1999). Plusieurs auteurs citent encore des débris de poteries, des fragments de tuiles et des fragments de meule à quelques dizaines de mètres vers le sud (dont CHALON 1861 et LE HON 1862). L. Galesloot mentionne par ailleurs que F. Vander Rit aurait constaté l'existence de substructions romaines '*près de ces tombes*' (GALESLOOT 1871).

3. Jonction boulevard Lambermont / boulevard Général Wahis (*Kattepoel*) – Fragments de tuiles, céramiques, œuvres figurées, monnaies

Au début du XXe siècle, J. Le Grand mit au jour plusieurs vestiges romains au *Kattepoel*. C'était plus exactement "*dans la vallée même [de Josaphat], à l'endroit précis où passera le boulevard Militaire*" (DE PAUW 1914). Les trouvailles se composaient d'un tesson de col de vase en céramique noire, de nombreux fragments de sigillée (dont des fragments de coupes *Drag. 35/36*), d'un fond de céramique portant une marque de potier (lue autrefois 'C. BOV. E.'), de fragments et de perles de verre irisé, de débris de verre coulé et d'émail, d'une applique émaillée, d'une fibule en bronze brisée, d'une tête d'animal "*d'un travail des plus frustes*", d'une statuette en bronze (personnage masculin coiffé d'un diadème solaire; h.: 11,8 cm), de nombreux fragments de tuiles [*tegulae* et *imbrices*] et de pièces de monnaie d'Hadrien (117-138) et d'Antonin le Pieux (138-161) (FAIDER-FEYTMANS 1979; MARIËN 1957). M.-E. Mariën attribue ces découvertes au IIe siècle après J.-C. (MARIËN 1957).

4. Rue des Coteaux, 302 et place princesse Elisabeth – monnaies

Deux *dupondius* (Tibère et Hadrien) et un sesterce (Septime Sévère) ont été trouvés par hasard au n° 302 de la rue des Coteaux (VAN HEESCH 1998). En 1586, un trésor de monnaies d'argent (Vitellius, Vespasien, Titus, Domitien, Nerva, Trajan, Hadrien et Antonin

le Pieux) avait déjà été découvert à proximité (*apud aurifabros*: près du champ des Monnayeurs [vraisemblablement l'îlot cerné par les rues des Coteaux, E. Fiers et Kessels]) (SCHUERMANS 1869). Signalons finalement un sesterce de Commode découvert en face de la gare (place princesse Elisabeth ?).

L'étude de ces sites est largement développée et richement illustrée dans *l'Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles*, 16, Schaerbeek (à paraître en 2005). Plusieurs découvertes douteuses ou de moindre importance y sont également mentionnées. Nous présentons nos remerciements à Cl. Massart (MRAH) qui nous a laissé un accès complet aux collections et qui nous a guidés dans nos recherches.

5. Bibliographie

- CHALON M. 1861. Notice sur un tombeau romain ou gallo-romain, découvert à Schaerbeek, Lez Bruxelles, *Bulletin de l'Académie royale de Belgique* 2e série, XI/ 3: 301-305.
- DE LOË A. 1937. *Belgique ancienne. Catalogue descriptif et raisonné. III. La période romaine*, Bruxelles.
- DE PAUW L.-F. 1914. *La vallée du Maelbeek avec monographie d'Ettebeek*, Bruxelles.
- FAIDER-FEYTMANS G. 1979. *Les bronzes romains de Belgique*, Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique – Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte, 2 vol., Mainz am Rhein: 80 et pl. 45.
- GALESLOOT L. 1871. *La province de Brabant avant l'invasion des romains. Études archéologiques et topographiques*, Bruxelles: 32.
- HANUT F. 1999. Les sépultures gallo-romaines de la chaussée de Haecht (Schaerbeek), *Vie archéologique, Bulletin de la Fédération des Archéologues de Wallonie a.s.b.l.* 52: 5-23.
- HUVENNE J. ca 1858. *Carte topographique et hypsométrique de Bruxelles et de ses environs*.
- LE HON H. 1862. Découverte de sépultures de l'époque romaine à Schaerbeek-lez-Bruxelles, *Revue d'Histoire et d'Archéologie* III, Bruxelles: 54-59.
- MARIËN M.-E. 1957. La région de bruxelloise avant 700, Extrait des *Cahiers Bruxellois* III/1, Bruxelles.
- SCHUERMANS H. 1869. Deuxième lettre à M. Chalon, président de la Société royale de Numismatique, au sujet des découvertes de monnaies anciennes en Belgique, *Revue de la numismatique belge* 5e série/I, Bruxelles: 307-308.
- VAN HEESCH J. 1998. De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het noordwesten van Gallia Belgica. De civitates van de Nerviërs en de Menapiërs (ca 50 v.C-450 n.C.), *Monografie van de Nationale Archeologie* 11, Brussel: 288.

ARLON: TRACES D'ACTIVITÉS ARTISANALES LE LONG DE LA SEMOIS

DENIS HENROTAY – ANN DEFGNÉE – OLIVIER COLLETTE

L'année 2004 a encore été l'occasion de découvertes dans le *vicus* d'Arlon au nord de la nécropole du 1er siècle du *Hochgericht*. D'importantes modifications du relief du sol ont nécessité une fouille préalable. Les sondages y ont en effet révélé la présence de vestiges structurés sur une surface de 1.500 m². La zone explorée est implantée à 200 m en aval du site *Neu* étudié en 2003. Plusieurs longues maisons construites perpendiculairement à la voirie y avaient été mises au jour. Par ailleurs, une surveillance du chantier en 2004 y a encore permis de découvrir une petite cuve construite en matériaux de récupération. Celle-ci contenait une tête féminine sculptée.

Cette fois, il ne s'agit que d'un seul bâtiment dont le plan peut être rapproché d'une villa à galeries périphériques. Les dimensions sont habituelles: 27 m par 19,50 m. La présence d'un petit hypocauste suggère le confort d'une habitation courante. Ce qui l'est moins, ce sont les traces de l'activité artisanale qui y ont été découvertes.

La Semois coule à quelques mètres au nord du bâtiment qui bénéficie également de la présence d'une petite source au sud. Un réseau complexe de canalisations en bois, en plomb, en *tegulae* amène et évacue ce filet d'eau dans une série de bassins construits soit en tuiles enduites de *terrazzo*, soit dans des bacs en pierre ou en bois. L'activité artisanale n'est pas un phénomène épisodique au vu de la réfection régulière de ces canalisations,

dont certaines ont pu être datées par dendrochronologie. La hauteur de la nappe phréatique a été un vecteur de conservation des structures en bois.

Le fond du remplissage des cuves a été prélevé et est en cours d'analyse (Ann Defgnée). La présence d'écorce de chêne et de poils d'animaux est attestée. La fonction de l'atelier est-elle celle d'une tannerie – mégisserie (*officina coriariorum*) ou d'une foulerie (*fullonica*) ? Les techniques utilisées pour ces deux activités sont très proches: bains successifs en cuves et foulage. Des comparaisons avec d'autres sites apporteront certainement un éclairage intéressant. Deux gros fours à chaux ont été mis au jour sous les galeries sud et est. Les matériaux produits devaient être utilisés sur place.

Analyse paléoenvironnementale par Ann Defgnée et Olivier Collette

Situé en pays gaumais, le site de Lazzari est installé sur le flanc septentrional de la cuesta charmouthienne, dans la zone de sources de la Semois.

Les dépôts sédimentaires des environs du site se rassemblent dans la *Formation d'Arlon* d'âge sinémurien (Jurassique). Cette formation est caractérisée par une alternance de sables calcaires jaunes séparés par des horizons marneux.

Les vestiges archéologiques sont recouverts d'environ 2 m de dépôts alluvionnaires successifs et de remblais. L'étude de ces dépôts par le biais de la sédimentologie et de la palynologie a permis de retracer l'évolution du site depuis son abandon.

Au-dessus des remblais de destruction, un niveau sablo-argileux humifère colmate la partie supérieure du site. Mis en place par colluvionnement des versants sableux environnants, ce niveau a été colonisé par la végétation.

Au dessus de ce premier niveau humifère, dans la partie inférieure du site, des dépôts argilo-sableux très humifères, voire para-tourbeux se sont développés. Disposés en couches onduleuses, ils sont le témoin d'une colonisation de cette partie du site par une zone humide. Une végétation de type rivulaire reconquiert l'espace proche de la Semois. S'y développe une strate arbustive à bouleaux et aulnes associée à une prairie alluviale humide à liliacées et cyperacées. La présence de céréales et messicoles ainsi que celle de diverses rudérales témoignent du maintien d'une céréaliculture et d'un impact anthropique aux abords du site abandonné.

L'ensemble de ces niveaux de prairie alluviale ont été recouverts massivement par des dépôts de colluvions sableuses pour la partie supérieure et d'alluvions sableuses variées pour la partie inférieure. Les associations floristiques issues des alluvions illustrent la prairie humide alluviale. Néanmoins, les contenus sporopolliniques révèlent des proportions de céréales assez importantes (8 à 14,9 %) probablement drainées depuis des zones cultivées en amont du secteur artisanal, situées à moins d'un km au sud du faubourg artisanal, entre la zone des sources de la Semois et ce dernier.

DE VICUS VAN ASSE – EEN ARCHEOLOGISCHE BESCHOUWING OP BASIS VAN DE MUNTEN

KRISTINE MAGERMAN

Inleiding

Asse, gelegen in de provincie Vlaams-Brabant, kan centraal in de driehoek gevormd door de steden Brussel, Aalst en Dendermonde gesitueerd worden. De gemeente bevindt zich op de noordelijke grens van het Brabants leemplateau.

De Gallo-Romeinse nederzetting (gekend als *vicus*) lag ten noordwesten van het huidige dorpscentrum op de huidige plaats *Kalkhoven*. Ze bevond zich op een plateau met een gemiddelde hoogte van 80 m. In de nabijheid stroomden twee beken en de ondergrond was erg vruchtbaar. Deze positieve factoren droegen zeker bij tot de bloeiende ontwikkeling van deze Gallo-Romeinse *vicus* die bovendien gelegen was aan een belangrijk knooppunt van wegen. De Gallo-Romeinse nederzetting van Asse maakte deel uit van de *Civitas Nerviorum*.

Bronnen voor de bespreking van de munten

In de loop der tijd kwamen er in Asse meerdere Romeinse munten aan het licht. Een eerste analyse werd gemaakt in het doctoraat van J. van Heesch (1998) *De muntcirculatie tijdens de Romeinse periode in het noordwesten van Gallia Belgica. De civitas van de Nerviers en de Menapiërs (ca. 50 v.C. - 450 n.C.)*, Brussel. Gedurende de voorbije 7 jaar troffen verschillende amateur-archeologen ruim 70 'nieuwe' munten aan op de *Kalkhoven*. De meerderheid van deze vondsten werd niet gemeld en bleef tot voor kort ongepubliceerd. Een 20-tal andere stukken werden opgenomen in BCEN. Eind 2004 publiceerde ik een artikel in het tijdschrift *Bulletin du Cercle d'Etudes Numismatiques* (BCEN) waarin ik de verschillende munten determineerde. Samen met de gegevens uit de publicatie van J. van Heesch en deze uit vorige publicaties in het tijdschrift BCEN vormden zij het onderwerp van een nieuwe studie die de 353 identificeerbare munten van Asse bespreekt.

Bespreking en interpretatie van alle gekende munten van de vicus van Asse

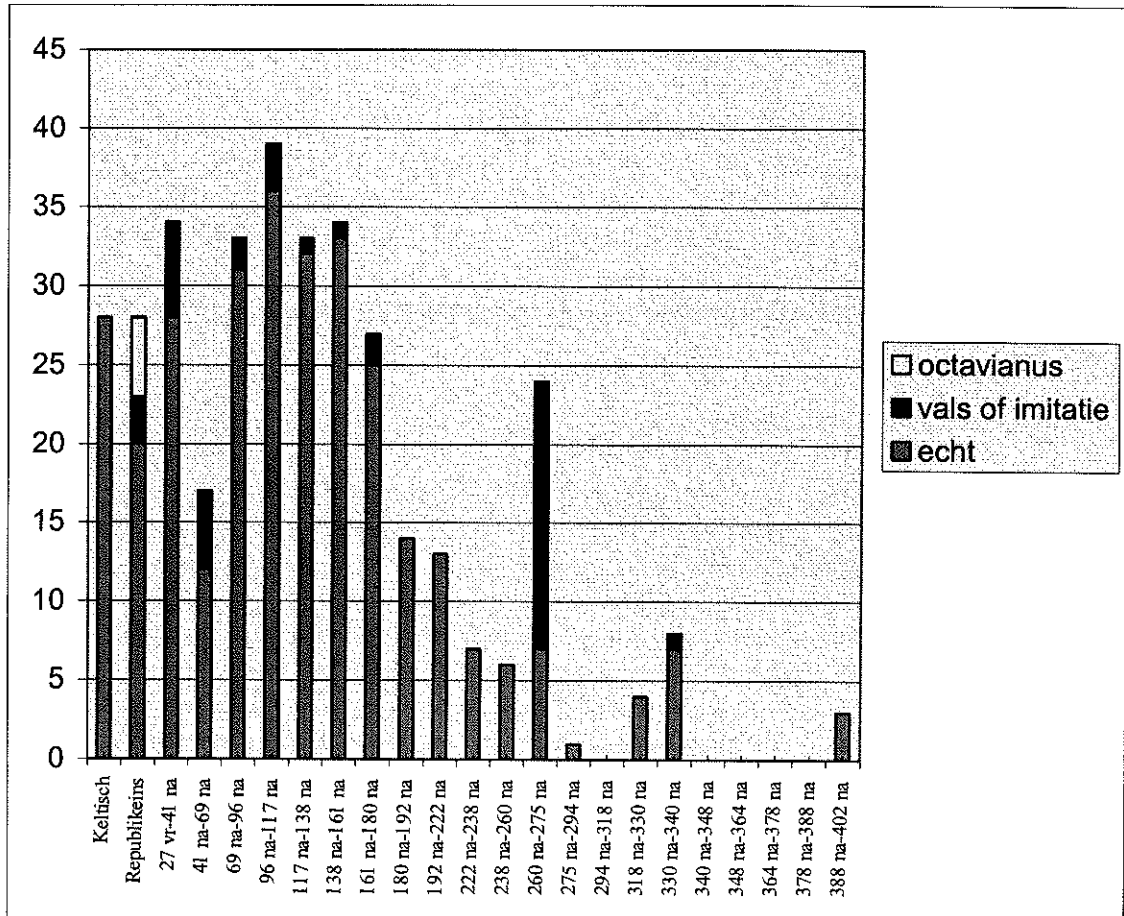
Keltische munten

In totaal werden er in Asse slechts 28 Keltische munten aangetroffen. Toch kwamen er de laatste jaren opmerkelijk meer Keltische munten tevoorschijn dan bij vroegere opgravingen en prospecties.

Opvallend is de aanwezigheid van één Keltische zilvermunt (mogelijk zelfs twee). Volgens J. van Heesch is het verleidelijk om de aanwezigheid van deze munten toe te schrijven aan troepenverplaatsingen van Romeinse legers of aan de met Romeinen geassocieerde Gallische hulpstroepen die mogelijk met Gallisch geld werden betaald. De aanwezigheid van een vroeg religieus complex behoort eveneens tot de mogelijkheden (naar analogie van de tempel van Empel waar eveneens Keltische zilvermunten in een vroege context werden

aangetroffen). Door een gebrek aan bewijsen hiervoor, bekomen uit opgravingen, blijven dit slechts mogelijke hypothesen.

Van het AVAVCIA-type werd er slechts één exemplaar gevonden. Dit munttype kende een zeer beperkte circulatie in de *civitas Nerviorum*. Wel kon een duidelijke dominantie vastgesteld worden van de types Rameau A, Rameau B, Rameau D, VIROS en GERMANUS INDUTILLI L.

De Republikeinse periode

Het aantal republikeinse munten uit Asse bedraagt 28. In andere *vici* werden, naar verhouding, minder munten uit deze periode gevonden. Dit grote aantal werd door J. van Heesch verklaard door een mogelijke verontreiniging van een muntschat. Wanneer deze munten echter op een kadastraal plan worden uitgezet, blijkt dat ze over een erg grote oppervlakte verspreid lagen (grootste onderlinge afstand bedroeg 500 m). Hoewel een verspreiding door een mogelijk open voeren van landbouwgrond nooit helemaal uit te sluiten is, lijkt deze verklaring toch weinig waarschijnlijk. We stellen vast dat enkele munten vrijwel geen slijtagesporen vertonen wat er op wijst dat ze weinig of niet gecirculeerd hebben.

Vast staat dat de militairen in de periode van Caesar gedeeltelijk werden uitbetaald in zilver of in goud. Het is dus mogelijk dat er in Asse een vroeg-Romeinse aanwezigheid was. Misschien was de huidige locatie *Borgstad*, die door sommigen als een Gallisch *oppidum* wordt aangewezen, in deze periode bewoond. Anderen suggereren dan weer dat het kamp van Cicero in Asse gelegen was. Voor beide stellingen ontbreken archeologische gegevens. Het is dus zeer voorbarig om van een vroege militaire aanwezigheid in Asse te spreken.

Een andere mogelijkheid houdt in dat een gedeelte van de Republikeinse munten de gebrekkige doorstroom van geld in de vroeg-Romeinse tijd moest aanvullen. In de 1ste eeuw n.C. maakten ze een aanzienlijk deel uit van alle zilveren munten in circulatie.

De Augusteïsche periode

De aanwezigheid van 28 Augusteïsche munten zorgt ervoor dat Asse, binnen de *Civitas Nerviorum*, één van de koplopers is van de *vici* met een muntverlies van Augusteïsche munten. Opvallend zijn zilveren stukken en gehalveerde munten. De verhouding Lyon I/ Lyon II bedraagt 3/7. Deze afwijkende verhouding (aan de Rijnlimes en in de *Civitas Tungrorum* is deze verhouding ongeveer 6/4) is waarschijnlijk een gevolg van de muntcirculatie binnen de *Civitas Nerviorum* en dus wellicht niet te wijten aan een vroeg ontstaan van de nederzetting. Bavay, de hoofdstad van de *Civitas Nerviorum*, heeft eveneens een afwijkende verhouding Lyon I/ Lyon II. Op basis van archeologisch materiaal stelt men een Augusteïsch ontstaan van Bavay voorop. Toch werd Bavay vermoedelijk pas later (in de laat-Augusteïsche periode) opgenomen in de muntcirculatie.

Interpretatie betreffende het ontstaan van de vicus

J. van Heesch dateerde in 1998 het ontstaan van de Gallo-Romeinse nederzetting Asse in de Tiberisch-Claudische periode en dit op basis van de dominantie van de tweede altaarserie uit Lyon en de toen betrekkelijke zeldzaamheid van het aantal Keltische munten.

Toch moeten we deze twee hoofdindicatoren met de grootst mogelijke voorzichtigheid bekijken. Zoals aangehaald worden er de laatste jaren veel meer Keltische munten gevonden in Asse. Dit gegeven, samen met de aanwezigheid van Octavianus-munten, waarvan het merendeel gehalveerd is, samen met de weliswaar beperkte aanwezigheid van Italische sigillata, het relatief hoge aantal Augusteïsche munten (met een niet onbelangrijk deel zilvermunten), de aanwezigheid van twee mogelijke Augusteïsche kloppen en de verhoogde aanwezigheid van Republikeinse *denarii*, laat vermoeden dat het ontstaan van Asse in de Augusteïsche periode kan gedateerd worden. Toch moet er op gewezen worden dat alles zeer hypothetisch blijft, enerzijds door het relatief klein aantal gekende munten en anderzijds door het gebrek aan systematische opgravingen in Asse.

Het Midden-Romeinse Rijk: van 69 tot 260 n. Chr.

Het muntverlies in Asse vertoont een piek tijdens de periode van Nerva-Trajanus. Het aantal munten dat verloren ging tijdens de periode van Hadrianus ligt lager. Tijdens de periode van Antoninus Pius is er een tweede piek waar te nemen. Tijdens de regering van Marcus Aurelius daalde het aantal verloren munten sterk. Deze dalende trend zette zich door gedurende de hele Midden-Romeinse periode. Het is verleidelijk om het aantal verloren munten te koppelen aan de economische toestand van de nederzetting. De waarheid is veel complexer. Zo bepaalt ook de waarde van een munt en de muntcirculatie zelf het verlies van

munstukken. We kunnen dus stellen, enkel op basis van de numismatische bronnen, dat er in de loop van de Midden-Romeinse periode een continue bewoning was. Het zou echter voorbarig zijn om met zekerheid te stellen dat deze bewoning ook gepaard ging met een economische bloei. De daling van het muntverlies op het einde van deze periode wijst niet noodzakelijk op een vermindering van het bewonersaantal.

Het Laat-Romeinse Rijk

Opvallend is de sterke stijging van het muntenverlies in de periode 260-275 n.Chr., een stijging die in hoofdzaak te wijten is aan de aanwezigheid van imitatiemunten van de Tetrici. De aanwezigheid van dergelijke munten is vrij cruciaal om het continue verloop van een nederzetting te bepalen. In de woelige periode van 260 n.Chr. tot het begin van de 4de eeuw n.Chr. dienden deze munten als noodgeld bij gebrek aan invoer van officiële Romeinse munten. Imitatiemunten van de Tetrici zijn ook massaal aanwezig op andere plaatsen met een continue bewoning in deze periode, zoals vb. te Bavay. Op andere locaties, zoals te Kester, zijn munten van Postumus de meest recente. De muntcirculatie en vermoedelijk ook de bewoning kende er dan ook een einde.

Er blijft een continu maar laag muntverlies te Asse tot in de periode 330-340 n.Chr. Daarna wordt geen muntverlies meer vastgesteld. De periode 388-402 n.Chr. levert opnieuw enkele exemplaren op. Het is niet duidelijk of deze munten wijzen op een late bewoning, of behoorden aan mensen die in de *vicus recuperatiemateriaal* ophaalden.

Toetsing aan ander archeologisch materiaal

Van een zeer vroege, Gallo-Romeinse, militaire of religieuze aanwezigheid bestaan geen sporen. Ook de Italische *terra sigillata* is zeer zwak vertegenwoordigd. Uit de periode van Tiberius tot in de loop van de 3de eeuw n.Chr. zijn er verschillende soorten aardewerk gekend. Vreemd genoeg is er geen 4de-eeuws materiaal teruggevonden te Asse. Dit heeft waarschijnlijk te maken met de beperkte systematische opgravingen zowel in ruimte als in tijd. Een groot gedeelte van de nederzetting werd door 'amateur-archeologen' onderzocht met behulp van metaaldetectoren. Deze prospecties leverden 4de-eeuwse metalen voorwerpen op: een ring en enkele *fibulae*.

Bibliografie

- BRENOT C. en S. SCHEERS 1996. *Les monnaies massaliètes et monnaies celtiques*, Leuven.
- GALESLOOT L. 1847. Nouvelles conjectures sur la position du camp de Cicéron à propos de la découverte d'anciennes fortifications à Assche, *Bulletin de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 7: 1-22.
- GEUBELS P. 1987. *Asse-Kalkhoven in de Romeinse periode*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling. R.U.Gent.
- KROPFF A. en J.P.A. VAN DER VIN 2003. Coins and Continuity in the Dutch River Area at the End of the Third Century AD, *European Journal of Archaeology* 6/1: 55-87.
- MAGERMAN K. en S. SAERENS 2004. Een beschouwing rond de munten van de vicus van het Vlaams-Brabantse Asse, *Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques* 41/3: 82-98.

MICHIELS D. 2001. Asse van IJzertijd tot Romeinse tijd. Een analytische bespreking van Asse en zijn deelgemeenten (Bekkerzeel, Kobbegem, Mollem, Relegem en Zellik), onuitgegeven licentiaatsverhandeling, K.U.Leuven.

PENNINGKABINET, ongepubliceerde documentatie, munten Asse.

SCHELTS E. 1981. *Asse, waar de Romeinen thuis waren*, Asse, tentoonstellings-catalogus.

VAN HEESCH J. 1998. *De muntcirculatie tijdens de Romeinse periode in het noordwesten van Gallia Belgica. De Civitas van de Nervii en de Menapii (ca. 50 v.c.- 450 n.C.)*, (Koninklijke Musea voor Geschiedenis en Kunst. Monografie van Nationale Archeologie 11), Brussel.

VAN HEESCH J. 2000. Les trouvailles monétaires de la villa romaine de la 'Haut Éloge' à Bruyelle (H.), *Revue belge de Numismatique* CXLVI: 197-217.

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEKSPROJECT TIENEN. HET BELANG VAN DE WISSELWERKING TUSSEN THEORIE EN METHODOLOGIE IN PRAKTIJK

MARLEEN MARTENS – TOM DEBRUYNE – IGOR VAN DEN VONDER

Tegen de gewoonte in van de normale *topics* van de *Romeinendag* willen we dit jaar opnieuw enkele opmerkingen maken over de methodologie van het onderzoek van Gallo-Romeinse materiële cultuur. Zoals de vorige jaren reeds herhaaldelijk gesteld werd hebben we in Tienen gekozen voor het ontwerpen van een nieuwe methodologie voor de studie van een opgegraven archeologisch site. Sinds juli 2003 ging het archeologisch onderzoeksproject Tienen officieel van start. Het doel van het project is de studie en de inventarisatie van de vondsten van de opgravingen van het Grijpenveld in het kader van een ontsluiting in het museum het Toreke (Erfgoedsite Tienen). Het werd een samenwerkingsproject tussen het VIOE, de Erfgoedsite Tienen en de Stad Tienen. In het kader van het museumdecreet werden subsidies verleend voor de wedde van 2 archeologen (Tom Debruyne, Igor Van den Vonder) en een tekenaar (Guido Martens) voor een periode van 3 jaar. Vanuit het VIOE werd een archeoloog (Marleen Martens) en een halftijds tekenaar (Beatrice Pauly) ter beschikking gesteld voor dezelfde periode. Het project biedt een unieke kans om een vernieuwde onderzoeksstrategie toe te passen, om zo nieuwe inzichten te kunnen bieden in verschillende aspecten van de Gallo-Romeinse samenleving. Ten eerste omwille van de grootschaligheid van de opgegraven site. Ten tweede omwille van de relatief lange onderzoeksperiode met een relatief groot team van onderzoekers. Het doel is dan ook om onze werkmethode, inzichten en resultaten te delen met collega's, die minder goed bedeed zijn in tijd en mankracht om opgravingsgegevens te verwerken.

De bedoeling van de presentatie is niet om exhaustief alle aspecten van ons onderzoek te overlopen, maar om op enkele cruciale elementen te wijzen.

Aan de basis van het studieproject liggen een aantal onderzoeksvragen waarvoor een specifieke werkmethode werd ontworpen in het kader van een doctoraatsproject. De belangrijkste vraag is die naar de vormingsprocessen van een archeologisch spoor. Welk materiaal zit samen in een laag en hoe komt het op die plaats? Hiervoor kunnen een aantal karakteristieken bestudeerd worden die buiten de reikwijdte van de traditionele onderzoeksmethodes liggen. Onlosmakelijk verbonden hiermee is de problematiek van de omgang van de mens met afval in de Gallo-Romeinse periode. Dit aspect van de Gallo-Romeinse samenleving blijft te weinig bestudeerd. Nochtans worden tegenwoordig vaak al snel conclusies getrokken over rituele deposities, zonder de karakteristieken van gewoon afval te onderzoeken. Ook de link tussen een uitgraving/kuil en haar inhoud wordt zelden onderzocht. Voor het onderzoek van archeologische sites is het ook problematisch dat archeologisch materiaal in categorieën wordt opgesplitst en onder de verschillende voorhanden zijnde specialisten wordt verdeeld zonder aan dezen de nodige contextinformatie te leveren en zonder later de verschillende vondsten terug samen in hun context te bestuderen.

Als het materiaal van een site al gepubliceerd wordt is het dan ook meestal per materiaalcategorie, zonder verdere verwijzingen naar de context waaruit het materiaal komt. Enkel bij het vermoeden van een rituele depositie wordt de laatste jaren sporadisch van dit gedrag afgeweken.

Wij opteerden in het geval van het onderzoek van de site van het Grijpenveld voor het construeren van een database waarin de gegevens van alle vondsten en vondstcategorieën samenkomen per laag en per context, samen met relevante contextinformatie. De bedoeling is dat naast de traditionele onderzoeksvragen ook vragen naar de genese van de contexten aan bod kunnen komen. Voor het voorbereiden van het onderzoek van het aardewerk botsten wij op een aantal onbruikbare gangbare methodes. Ondanks het feit dat het aardewerkonderzoek zich in ons land de laatste jaren pijlsnel ontwikkeld heeft, vooral met betrekking tot het onderzoek van de verschillende *fabrics* zijn op andere vlakken ons inziens toch nog enkele verbeteringen aan de orde. Hiermee doel ik vooral op de manier van sorteren en kwantificeren van aardewerk. We hebben in het kader van het onderzoek in Tienen een nieuwe manier van kwantificatie ontworpen die goed werkt en die belangrijke gevolgen heeft voor de studie van contexten. Zo werden voor elke materiaalcategorie een lijst van karakteristieken per object ontworpen.

Het doel van de *paper* is de werkmethode, de stand van het onderzoek en de voorlopige resultaten mee te delen. Het is ook de bedoeling om op termijn de *database* ter beschikking te stellen van collega's die Gallo-Romeinse sites bestuderen. De meerwaarde van de *database* wordt namelijk pas echt ten top gedreven indien ze gebruikt wordt voor meerdere sites.

DE GALLO-ROMEINSE TUMULUS VAN TIENEN-GRIJPEN

MARLEEN MARTENS – TOM DEBRUYNE – IGOR VAN DEN VONDER

In de zomer van 2002 kwamen totaal onverwacht de overblijfselen van de houten grafkamer van de *tumulus* van Grijpen aan het licht in een grote, diepe kuil. De schachtvormige ronde kuil, waarin de grafkamer werd aangelegd, had een diameter van ca. 5 m en een diepte van 3,80 m. Op de bodem van deze schacht werd een rechthoekige grafkamer van 3,7 m op 3,10 m aangelegd. De grafkamer was gefundeerd op 4 palen in de lange zijden en drie palen in de korte zijden. De paalkuilen waren ongeveer 40 cm diep uitgegraven. De wanden van de grafkamer waren bezet met houten planken, waarvan de afdrucken bij de opgravingen nog duidelijk zichtbaar waren. De grafkamer was bedekt met een houten deksel op 1,5 m van de bodem. Aan de hand van de vondsten kunnen we de *tumulus* dateren in de tweede helft van de 2de eeuw n.Chr.

Bij de opgravingen van dit spoor dachten we aanvankelijk, omwille van de cirkelvormige schacht, te maken te hebben met een waterput. Op een bepaald moment troffen we echter een skelet aan in perfect horizontale positie, met de hand op de borst gelegd en een bronzen ring rond de vinger. Dit skelet was bovendien perfect met het hoofd naar het oosten en de voeten naar het westen georiënteerd. Naast het skelet werden een aantal gebroken potten aangetroffen. Gealarmeerd door de duidelijk intentionele plaatsing van dit geheel werd het oppervlak waarop het skelet zich bevond extra bestudeerd. Op dit oppervlak werd de aflijning van een houten grafkelder voor het eerst zichtbaar. Het was dus duidelijk dat het lijk en de potten op het deksel van de grafkamer waren neergelegd. Op dat moment beseften we dan ook dat we waarschijnlijk te maken hadden met een *tumulus*-graf. Zoals vaak het geval is bij *tumulus*-graven was het deksel van de grafkelder gedeeltelijk ingestort. De voorwerpen die zich op het deksel bevonden zijn dus samen met de vullingslagen boven de deksel in de grafkamer terechtgekomen. Zo is de grafkamer zelf geleidelijk volledig opgevuld geraakt. Daarom werd besloten de volledige inhoud van de grafkamer uit te zeven, om de inhoud van de grafkamer vlak per vlak op te graven en de vondsten in detail in te tekenen. Na het opgraven van 8 vlakken en het verzamelen en optekenen van een groot aantal onverwachte vondsten bereikten we uiteindelijk de bodem van de grafkamer.

Op de bodem lag een concentratie van brandstapelresten in de zuidelijke hoek. Daarbij lagen een vierkante fles in glas, 2 munten en een mantelspeld in brons. In het midden van de grafkamer lag ook een dikke laag organisch materiaal, gelijkend op hooi of stro. In de westelijke hoek, buiten de bekisting van de grafkamer, tegen de buitenwand van de aanlegsschacht, lag een beeldje in *terracotta* van de god Dionysus met aan zijn voeten een panter.

De schacht boven het deksel van de grafkamer werd opgevuld met lagen met verbrand en onverbrand materiaal, zoals ceramiek en been. De bovenste laag van de vulling van de schacht bestond uit kwartsietblokken, zoals bij meerdere *tumuli* het geval is. Net hieronder bevond zich een duidelijk afgelijnde concentratie van houtskool, verbrande leem en ander verbrand materiaal.

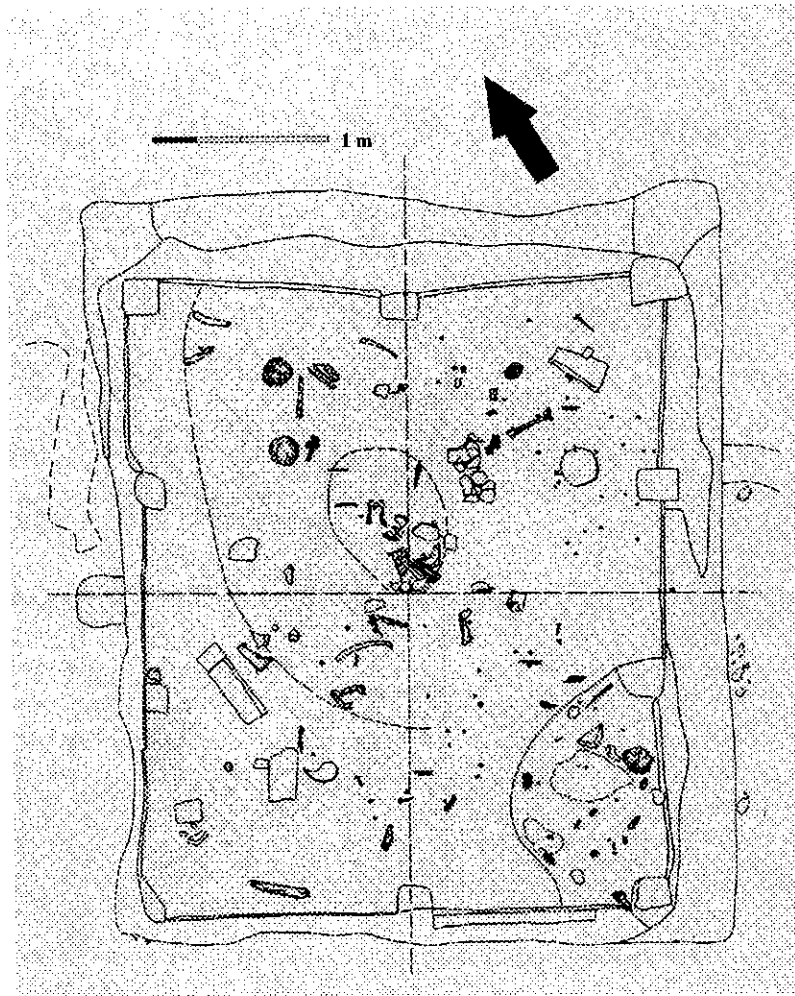

Fig. 1: De funderingspalen en planken van de grafkamer en de vondsten net boven het bodemniveau met de brandresten in de zuidelijke hoek.

Na een studie van de plannen van de verschillende vlakken en de vondsten die we in de grafkamer aantroffen werd duidelijk welke offergaven zich oorspronkelijk op het deksel van de grafkamer bevonden. Aangezien het onderzoek nog niet is afgerond wordt hier een voorlopige stand van zaken meegedeeld. Het onderzoek van het beendermateriaal, zowel met de hand ingezameld als uit de zeefresidues, zal veel tijd in beslag nemen. Het gaat over een massa verbrand en onverbrand materiaal. Aan de hand van de plannen en het onderzoek van de ceramiek, het glas, het brons en het ijzer konden we een reconstructie maken van de voorwerpen die zich waarschijnlijk op het deksel van de grafkamer hebben bevonden.

Naast het skelet bevonden zich op het deksel een paard, minimum 3 honden en tientallen hondenfoetussen. Daarbij waren ook 5 mantelspelden, een haarspeld, 2 knoppen, een beslagplaat en een kraal in brons. Verder lagen op het deksel 3 glazen kralen, een geribde kom, een cilindervormige fles en een deel van een biconische beker in zwart glas.

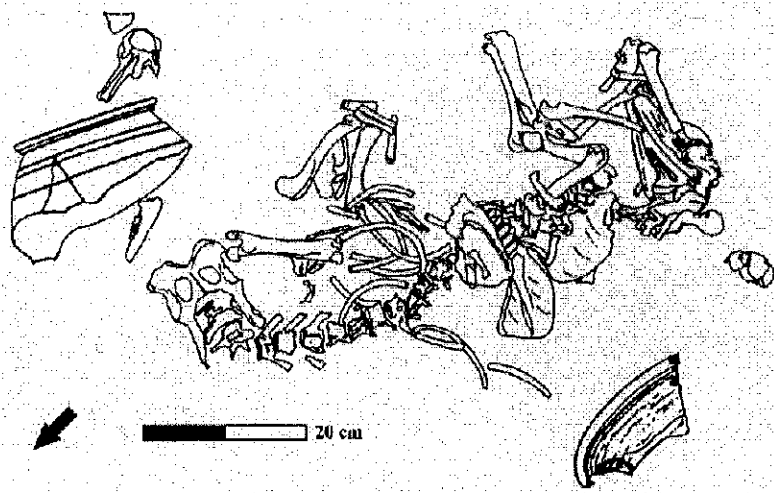

Fig. 2: Detailtekening van hondenskelet uit vlak 6.

Het onderzoek van het aardewerk is momenteel nog volop aan de gang. Op het deksel stonden een aantal volledige potten in aardewerk. Voorlopig gaat het om een kookpot, een kan, een kom met dekselgeul en enkele bekers in Tiens aardewerk en een beker en een bord in *terra sigillata* (Drag. 33; Drag. 32). De andere bijna complete voorwerpen lijken uit de lagen hierboven te komen. Het is de bedoeling dat we de oorspronkelijke positie van deze voorwerpen reconstrueren. Aan de hand van de plannen moet dit lukken.

Vorig jaar werd in het privé-archief van Dr. Hans Jacobs door Dr. Paul Kempeneers een manuscript van 22 juni 1469 ontdekt met een opsomming van eigendommen. In dat document staat het volgende te lezen: "... beemden lants glegen buyte(n) dmoelengat van thien(en) omtrint der tom(m)en.....". "Der tommen" staat hier in het datief enkelvoud. Dat betekent dat er sprake is van maar één tomme.

In de omgeving van de *tumulus* troffen we nog een aantal kuilen aan met verbrande en onverbrande vondsten zoals ceramiek, been, glas en brons. Deze zogenaamde rituele kuilen, waarvan de meeste zich onder de grafheuvel bevinden komen ook voor bij de *tumuli* van Cortil-Noirmont, Berlingen, Eben-Emael, Esch, Hoepertingen, Niel en Temploux.

De aanwezigheid van meerdere bijzettingen in één *tumulus* zijn zeldzaam, maar komen ook voor in de *tumuli* van Gors-Opleeuw, Hoepertingen en Thisnes.

De *tumulus* van Grippen bevond zich aan de rand van de zuidwestelijke periferie van de *vicus* langs een uitvalsweg, niet ver van het grafveld.

Ondanks het feit dat we nog volop bezig zijn met de studie van de vondsten en de plannen van het onderzoek van het *tumulus*-graf, kunnen we al een aantal vaststellingen doen. In het totaal zijn er 342 *tumuli* gekend in de Civitas Tungorum. Nuttig in dit kader is de licentiaats-thesis van Rica Annaert van 1982 waarin de 170 toenmalig onderzochte *tumuli* worden besproken. Hoewel de meeste omwille van de tijdsperiode uitzonderlijk slecht zijn opgegraven kunnen we toch enkele interessante opmerkingen maken. Het aantreffen van zoveel vondsten op het deksel van de grafkamer lijkt op het eerste zicht ongewoon.

Bij de *tumuli* van Esch werden voorwerpen op de deksels van de grafkamers aangetroffen en ook in Overhespen werd het deksel bedekt door 2 geitenskeletten. Vaak is er in de oude opgravingsverslagen ook sprake van vondsten in de grafkamer, boven de bodem. Deze werden echter noch volledig ingezameld, noch geregistreerd. Een aantal van deze vondsten bevond zich waarschijnlijk oorspronkelijk ook op het deksel van de grafkamer.

De *tumulus*-graven met de rijke vondsten in *terra sigillata* en brons zijn het best gekend. Er zijn echter ook een hele reeks *tumulus*-graven waar de brandstapelresten over de bodem zijn uitgestrooid en waar slechts enkele voorwerpen werden bijgezet. In vele gevallen spreekt men dan van armere graven of van het feit dat het graf waarschijnlijk geroofd is. Het gaat hier echter waarschijnlijk eerder om een veel voorkomend type van graf dat totnogtoe niet herkend is omwille van de slechte kwaliteit van opgravingen en omwille van de cirkelredenering dat *tumulus* graven *terra sigillata* en brons moeten bevatten. Dit wordt trouwens reeds in de thesis van Annaert gesuggereerd. Totnogtoe ging men er vaak van uit dat de rijkere *tumulus*-graven op één of andere manier door de Romeinse cultuur werden geïntroduceerd en dat de armere graven imitaties waren van de rijkere. De armere bevolking zou bij de imitatie van de rijkere eerder teruggrijpen naar een aantal tradities uit de IJzertijd.

Wij zouden de stelling willen poneren dat de zgn. armere *tumulus*-graven inderdaad een sluimerend voortbestaan kenden vanuit de IJzertijd. Hierin werden misschien personen begraven met een zekere sociale of culturele status of misschien zelfs personen die in bepaalde omstandigheden waren gestorven. Het zou ook goed mogelijk zijn dat de rijkere *tumulus*-graven gewoon een meer luxueuze uitvoering waren van een reeds bestaand grafritueel in plaats van omgekeerd.

Verder onderzoek zal aantonen hoe wij de vondst van het *tumulus*-graf van Grijpen moeten duiden. Hierin zal de studie van het dierenbeen, de houtskool en de houtresten een grote rol spelen. Het is namelijk maar zeer de vraag of de manier van opgraven hier niet eerder de reden is van de zogenaamde uitzonderlijke aspecten. Wij hebben het *tumulus*-graf namelijk van 15 juni tot 2 september (2,5 maanden) bijna ononderbroken opgegraven met een team van 4 tot 5 personen. Een ander persoon heeft gedurende 4 maanden de inhoud van de grafkamer uitgezeefd. Wij hebben voor deze manier van werken gekozen, omdat het een unieke kans was om een *tumulus*-graf op een nauwkeurige manier op te graven, met een volledige registratie van de vondsten en hun positie. Uit literatuuronderzoek bleek namelijk al snel dat de aanwijzingen over wat er zich boven de rijke vondstenlaag op de bodem van het graf bevindt meestal bijzonder schaars zijn. Er werd blijkbaar vaak zo snel mogelijk naar de bodem van de grafkelder gegraven zonder registratie of zelfs inzamelen van vondsten. De overblijfselen van offerrituelen, funeraire maaltijden en andere rituelen waarover er in de literaire bronnen sprake is gingen verloren. Het onderzoek van de *tumulus* van Grijpen zal zeker nieuwe inzichten bieden, die het fenomeen van de *tumulus*-graven van de Civitas Tungrorum wellicht in een nieuw daglicht zullen stellen.

Bibliografie

ANNAERT R. 1982. *De Romeinse grafheuvels in het gebied van de Tungri. Aspecten van het grafritueel*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, K.U. Leuven.

MOBILIERS FUNÉRAIRES ET CÉRAMIQUE DE CÉRÉMONIE DANS LES TUMULUS GALLO-ROMAINS DE HESBAYE (CITÉ DES TONGRES)

CLAIRE MASSART

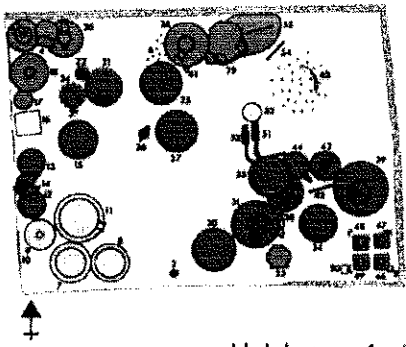
1. Introduction

Le matériel découvert en milieu funéraire, particulièrement abondant sur les sites des tumulus hesbignons, a eu diverses fonctions dans les rites célébrés au cours des funérailles. Le dépôt le plus important est le mobilier placé intact dans le caveau, dont la plupart des objets sont liés au repas pour le défunt.

Par ailleurs, du matériel généralement fragmentaire est souvent retrouvé par dessus la tombe ou dans des structures annexes. Parmi celles-ci, les aires calcinées et les amas de cendres sont les plus fréquemment cités dans les rapports de fouilles. Quelques sites ont aussi livré de grandes fosses dépourvues de matériel, dont la destination reste énigmatique. Malheureusement, la plupart des fouilles sont anciennes et très mal documentées, les sédiments et le matériel n'ont pas été étudiés. De sorte qu'on ne peut plus vérifier les anciennes interprétations, ni déterminer si les vestiges sont en rapport avec l'incinération du corps ou avec d'autres rituels. Les sources littéraires et épigraphiques antiques évoquent, en effet, diverses cérémonies et rites purificateurs. Des offrandes étaient placées sur le bûcher et par la suite sur la sépulture; un repas familial était célébré le jour des funérailles (*silicernium*). Un sacrifice aux Mânes du défunt (*novemdiale sacrificium*) et un repas (*cena novemdialis*) clôturaient la période des neuf jours de deuil. Des fêtes commémoratives (*parentalia, inferiae*) réunissaient périodiquement la famille au tombeau pour des libations, des offrandes et un repas. Et il devait exister de nombreuses variantes dans ces usages selon les régions, l'époque et selon les classes sociales.

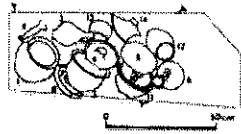
Les fouilles récentes permettent d'identifier des consommations, des préparations (structures de combustion avec ossements animaux) et des consommations de nourriture (vaisselle de table rituellement brisée) sur le lieu de la sépulture, complémentaires aux services et aux mets cuisinés déposés pour le défunt dans le caveau.

Les structures annexes des tumulus sont à mettre en relation avec le moment des funérailles ou avec des événements survenus peu de temps après, car la tombe devait être assez rapidement recouverte et surmontée de son monument en terre. À Glimes, l'étude pédologique a montré que le tertre fut érigé peu après l'ensevelissement, du moins dans la même saison hivernale. Pour les liturgies posthumes, la famille disposait d'un espace enclos, avec autel, comme ceux mis au jour à Penteville et sur les sites de plusieurs tertres de la région de la Moselle. Les fosses situées au voisinage du tumulus 7 d'Esch témoignent d'offrandes et de libations accomplies postérieurement à la construction de la tombe.

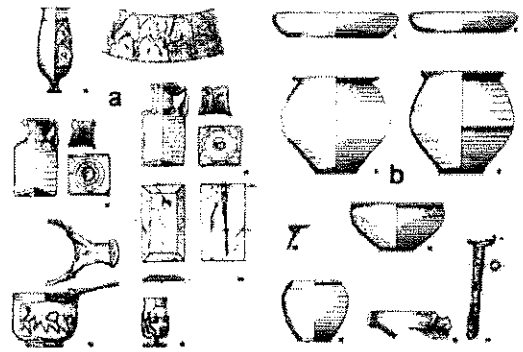
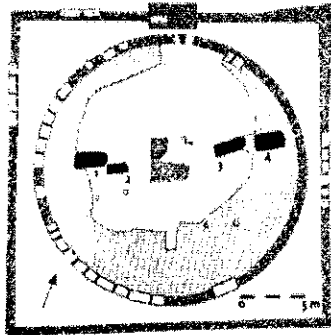

Helshoven 1 et 2

- service boisson
- service aliments
- préparation repas
- lampes
- ossements humains
- toilettes

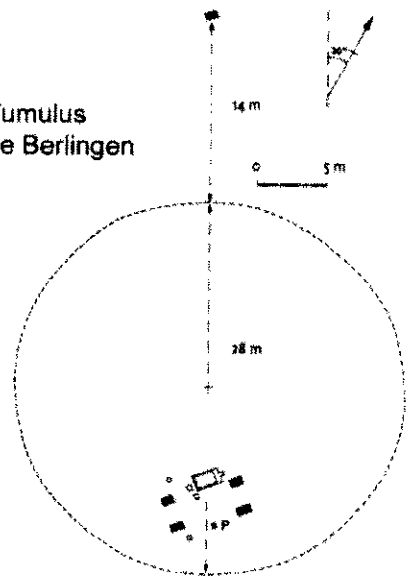

Tumulus de Siesbach

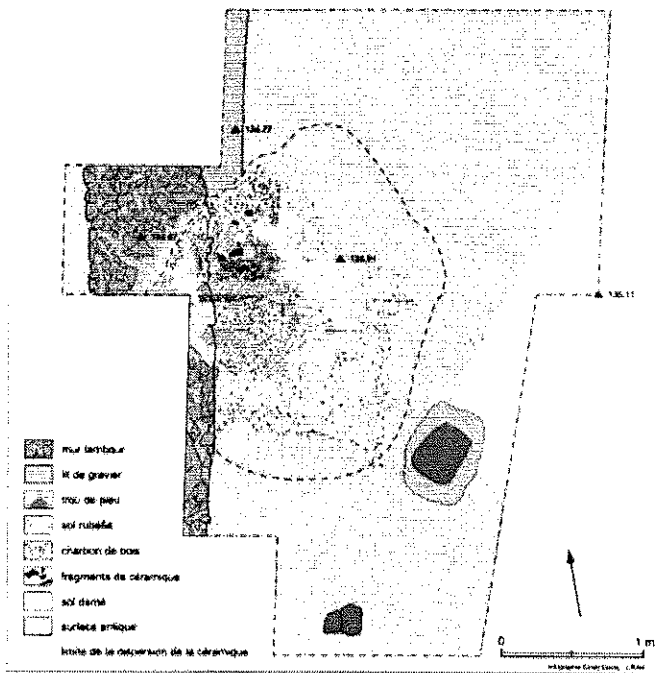

Hanret 1 : a. caveau; b. zone de cendres

Tumulus de Berlingen

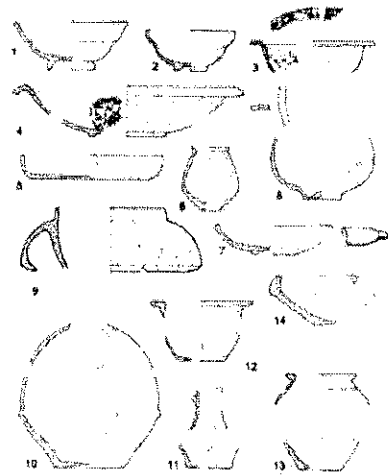

Glimes
Bûcher et vaisselle brisée

- mur lambeau
- lit de gravier
- trou de pieu
- sol rubéfié
- charbon de bois
- fragments de céramique
- sol duré
- surface antique

légende de la description de la céramique

2. Caveaux: mobiliers funéraires

2.1. Composition des services

2.1.1. Les tombes à service d'apparat

Les mobiliers des tumulus de Hesbaye et certaines grandes tombes en nécropole se distinguent par la quantité d'objets qu'ils renferment. Les mieux dotés rassemblent diverses catégories de récipients et d'ustensiles appartenant aux services de la table et de la boisson, à ceux des ablutions et de la toilette; ils comportent souvent des ustensiles liés à la préparation du repas.

Dans les tumulus de la fin du Ier siècle et ceux de la première moitié du IIe, les dépôts regroupent principalement des récipients en céramique. La quantité de coupes et d'assiettes renvoie au banquet et ici à son symbolisme social et funéraire. C'est la sigillée qui forme l'essentiel du service de table, complété par d'autres productions céramiques plus locales.

Dans la seconde moitié du IIe siècle, on observe une augmentation de récipients en métal destinés à la préparation et au service du vin et à la toilette, ainsi qu'une tendance générale à la diminution de la céramique de table en faveur d'un service en verre.

À la fin du IIe et au IIIe siècle, les assortiments de coupes et d'assiettes sont remplacés par un grand plat et/ou un plateau; le service à boire devient prédominant.

2.1.2. Les caveaux secondaires sans service d'apparat

Deux tumulus des années 100-150 présentent la même situation particulière: ceux de Gutschoven et d'Helshoven qui recouvraient chacun une sépulture principale dotée d'un grand service de banquet en sigillée. Une seconde sépulture masculine à Gutschoven et deux tombes secondaires de femmes à Helshoven sont dépourvues d'un tel service, ce qui signifie que ces défunts n'ont pas le même statut ou ne sont pas investis de la même image symbolique que celui du caveau principal.

2.1.3. Les caveaux avec matériel perturbé

Dans plusieurs cas, les fouilleurs ne signalent que des débris dans des tombes apparemment pillées (Overhespen, Tirlmont-Grimde 2, Niel-St-Trond, etc.) ou parfois des caveaux carrément vides (Glimes, Hottomont, Waremme-Longchamps 1), mais il serait peu prudent de rediscuter ces fouilles, souvent anciennes, partielles et réalisées dans la pénombre des galeries.

Les recherches récentes à Tirlmont-Grijpen (voir MARTENS-DEBRUYNE-VAN DEN VONDER dans ce volume) ont révélé un caveau ne contenant lui aussi que des débris. La fouille systématique et détaillée de ce dépôt permet d'exclure ici l'hypothèse d'un pillage et apporte des données nouvelles sur des pratiques funéraires particulières.

2.2. Organisation des caveaux

Dans les tumulus et tombes riches comportant plusieurs catégories de services, surtout à l'époque flavienne et dans la première moitié du IIe siècle, la disposition des récipients

semble répondre à une même planification que l'on peut situer à deux niveaux d'interprétation. Le premier est spatial, séparant les objets selon leur lieu d'utilisation dans la vie réelle; entre autres, la table et la console du service des boissons, comme le montre l'iconographie du repas funéraire. Dans ces caveaux, la table occupe la plus large place. C'est un véritable festin qui est offert à la vue des participants, avec profusion de plats et de coupes remplis de nourriture. Une seconde perception possible est d'ordre temporel, illustrant conjointement les deux parties successives du banquet (*cena* et *comissatio*).

L'importance de la table persiste dans plusieurs caveaux de la seconde moitié du IIe siècle, mais dans le même temps, d'autres mobiliers renferment moins de récipients destinés aux aliments ou en sont dépourvus. L'accent est alors mis sur la consommation du vin; mais l'offrande du repas au défunt apparaît parfois sous une autre forme. La tombe 5 d'Esch a livré un service à boire particulièrement luxueux; un plat et une grande coupe trouvés à un niveau supérieur avaient probablement été placés sur le couvercle, après la fermeture du caveau. Le caveau d'Hanret 1 ne renfermait que des récipients à boire et des bouteilles en verre, tandis que des récipients pour les aliments ont été découverts en un autre endroit, brisés dans une couche de charbon de bois, avec des ossements.

Des ossements animaux sont en outre souvent signalés, posés à même le fond des caveaux. En l'absence de relevés graphiques, seule l'identification des os permet de supposer parfois des connexions anatomiques (e.a. pattes et cuisses de jeunes porcs à Braives et dans les trois tumulus d'Overhespen). Ces quartiers de viande, distincts des mets cuisinés déposés dans les plats, pourraient constituer la part du sacrifice réservée au défunt.

3. Structures annexes et vaisselle de cérémonie

Cette notice se limite aux aménagements qui ont livré le plus de matériel, à savoir les structures de combustion et les dépôts de cendres rapportées. Le matériel récolté présente toujours les mêmes particularités: les récipients sont brisés en menus fragments et très souvent incomplets, certains fragments sont brûlés et d'autres non. Les récipients paraissent ainsi avoir été volontairement détruits avant d'être définitivement relégués au domaine funéraire et l'impossibilité de reconstituer des formes entières laisse supposer des tris ou des prélèvements avant l'enfouissement.

3.1. Structures de combustion

Outre le bûcher de l'incinération du corps, des foyers secondaires ont parfois été édifiés dans d'autres buts (sacrifices, préparation de nourriture offerte au défunt ou partagée par la famille).

À Berlingen (dernier tiers du Ier siècle), où furent enterrés les ossements d'un seul individu, quatre foyers à fosse sont recouverts par le tumulus, un cinquième étant situé à l'extérieur du tertre. Leur remplissage apparaît assez pauvre. Les fouilleurs mentionnent surtout des cendres, quelques tessons, des fragments d'os animaux calcinés et des clous; les sédiments n'ont pas été analysés. Sous ce même tertre, des amas de cendres furent encore déposés dans quatre petites fosses.

Le bûcher situé au bord oriental du tumulus de Glimes était établi en surface. Vu ses dimensions assez réduites et l'absence de restes humains, ce pourrait être une structure de combustion secondaire, plutôt que l'*ustrina*. Les fragments de céramique qui y furent récoltés appartiennent à une quarantaine de récipients. Les quelques ossements animaux, dont des vertèbres de porcs et un os long d'oiseau, sont complètement calcinés et rendus impropres à la consommation. On peut proposer l'hypothèse que les participants aux funérailles ont élevé le bûcher pour la consommation d'un sacrifice, qu'ils ont partagé une collation près du tombeau, puis brisé et jeté dans ou à côté des cendres encore chaudes la vaisselle qui avait servi à cette cérémonie.

Dans un contexte funéraire différent, deux foyers en fosse de la nécropole sud-ouest de Tongres, comblés d'ossements, ont pu servir à la cuisson de viande. Dans l'un d'eux furent aussi enfouis des récipients, dont une cruche en bronze à anse ornée d'un pied humain, un type souvent rencontré en contexte rituel ou religieux.

3.2. Dépôts de cendres rapportées

3.2.1. Déchets calcinés rejetés sur le caveau et dépôts sur le couvercle

Le déversement, sur le caveau, de résidus calcinés est un rite assez généralisé dans les tumulus de Hesbaye et très fréquent dans les tombes plates en nécropole, partout en Gaule. Parmi le matériel, souvent indéterminable (offrandes brûlées sur le bûcher, vaisselle d'un repas,...), on épinglera des ustensiles plus spécifiquement rituels, comme sept lampes et sept calices à encens à Warnant-Dreye, un nombre qui renvoie au symbolisme astral. À Gutschoven, ce sont des conteneurs à liquides et à vin ayant pu servir à une consommation, à des libations ou au lavement des ossements. Les tombes monumentales d'Esch sont dépourvues de rejets cendreux; des services à ablutions furent déposés sur les caveaux 2, 3, 4 et 6, peut-être après leur utilisation par les officiants.

3.2.2. Dépôts en fosse

Le tumulus d'Helshoven recouvrait trois sépultures et une fosse dépourvue de mobilier organisé. Sur le fond de celle-ci, se trouvaient un coffret et un plat en sigillée entier, contenant des os non brûlés de volaille et de mammifère. Le tiers inférieur de la fosse était rempli de cendres et des débris de 26 récipients en céramique, quelques objets et des chevilles en os tournés, ainsi que des restes alimentaires non brûlés (coquilles, ossements de sanglier, de lièvre et de volaille). Cette structure est très probablement en relation avec la défunte du caveau principal, vu la présence de quelques ossements incinérés attribuables au même individu et quelques objets communs aux deux dépôts. Les os de viande non brûlés indiquent néanmoins qu'il ne s'agit pas uniquement des restes du bûcher d'incinération mais également des reliquats d'un repas.

Des étendues de cendres avec matériel brisé et des fosses peu fournies en matériel sont signalées dans plusieurs autres tumulus.

4. Comparaison avec d'autres régions

Des rejets brûlés sur la tombe, des foyers avec matériel et des fosses à cendres sont signalés sur de nombreux sites funéraires partout en Gaule (avec de grands ensembles de vaisselle, e. a. à Mâcon, à Avenches, en Trévirie). Mais la mise en scène de la mort se présente différemment, même entre régions proches. Par exemple, dans la cité des Trévires, les tumulus sont pourvus de mobiliers bien plus réduits qu'en Hesbaye, mais ils livrent plus fréquemment de grandes quantités de vaisselle de table, principalement en sigillée, brisée et souvent fortement brûlée. Ces dépôts apparaissent déjà dans les tombes aristocratiques du début de l'Empire (e.a. Nospelt-Kreckelbiert, Martelange) et sont attestés jusqu'au IIIe siècle, tant sur les sites de tumulus qu'en nécropole (e. a. Messancy: DEBLON-PIGIÈRE-UDRESCU dans ce volume).

5. Bibliographie

MASSART C. 2001. Les services de table en verre dans les tumulus gallo-romains de Hesbaye, *Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire* 72: 189-211.

MASSART C. 2004. Céramiques des rites et du repas funéraires. Dans R. BRULET et F. VILVORDER (éds.), *La céramique cultuelle et le rituel de la céramique en Gaule du Nord. Moulins de Beez, 15 sept-27 oct 2004 (Collection d'Archéologie Joseph Mertens XV): XXXI-XXXVII.*

MASSART C., R. LANGOHR, A. DEFGNÉE et D. PREUD'HOMME 2003. Fouilles au tumulus de Glimes (Incourt; prov. de Brabant wallon). Dans M. LODEWIJCKX (éd.), *Romeinendag - Journée d'Archéologie romaine, Leuven, 8-2-2003*, Leuven: 49-52.

PLUMIER J. 1986. *Tumuli belgo-romains de la Hesbaye occidentale: Séron, Hanret, Bois de Buis, Penteville* (Musée archéologique de Namur, Documents inédits 2), Namur.

POLFER M. 2001. Les aires de crémation et les fosses à cendres des nécropoles à incinération gallo-romaines: état actuel et perspectives de la recherche, *Revue du Nord* (Hors série. Coll. Art et Archéologie, n° 8. Univ. Charles-de-Gaule-Lille 3): 147-154.

ROOSENS H. et G.V. LUX 1973. *Grafveld met Gallo-Romeinse tumulus te Berlingen* (Archaeologia Belgica 147), Brussel.

ROOSENS H. et G.V. LUX 1974. *Gallo-Romeinse tumulus te Helshoven onder Hoepertingen* (Archaeologia Belgica 164), Brussel.

VAN DEN HURK L.J.A.M. 1973-1984. The Tumuli from the Roman Period of Esch, Provincie of North Brabant, IV, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 25, 27, 30, 34.

VANVINCKENROYE W. 1984, *De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren*, (Publikaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 29), Tongeren.

WIGG A. 1993, *Die Grabhügel des 2. und 3. Jahrhunderts n.Chr. an Mittelrhein, Mosel und Saar* (Trierer Zeitschrift, Beiheft 16), Trier.

LES UNGUENTARIA DU TUMULUS DE VORSEN RESTAURATION, MARQUES ET CONTENUS

CLAIRE MASSART – CHANTAL FONTAINE-HODIAMONT – STEVEN SAVERWYNS

Le tumulus central de Vorsen livra un caveau dont le mobilier funéraire est datable du dernier tiers du IIe siècle de notre ère. Le récipient en verre le plus remarquable de cette découverte est une fiole moulée en forme de grappe de raisin rouge violacée, retrouvée intacte dans un coin de la tombe. Par contre, les six flacons à onguents (*unguentaria*) avaient été, comme les autres verreries, écrasés par le poids des terres. Quatre d'entre eux portent des marques, trois étaient encore remplis du produit d'origine lors de la découverte.

Traitement de restauration à l'Institut royal du Patrimoine artistique

Les verres furent probablement restaurés à l'époque de leur découverte, en 1862, et ne subirent plus aucun traitement par la suite. Les colles, les doublages de papier et surtout la masse de cire qu'on y avait placée pour assurer une bonne cohésion des fragments, s'étaient fortement dégradés et perturbaient la lisibilité des objets.

Le traitement effectué à l'IRPA en 2001/2002 a consisté à démonter complètement les verres et à nettoyer tous les fragments. Les quelque 200 tessons reprirent ensuite leur place et le collage fut réalisé par infiltration de résine époxy. Les résultats de la restauration furent inespérés. Tous les *unguentaria* retrouvèrent une bonne part de leur fraîcheur d'origine et leur transparence. Les marques apparurent nettement mieux et leur lecture put être complétée par rapport aux observations qui en avaient été faites antérieurement. La plus belle surprise fut la découverte, sur le fond du plus grand flacon, d'une marque qui était passée inaperçue à l'époque de la trouvaille et rendue invisible par son engluement dans la cire de la première reconstitution.

Typologie et marques

Les *unguentaria* dits en forme de 'chandelier', sont très largement diffusés en Italie septentrionale et dans les provinces occidentales de l'Empire. Les exemplaires datés s'inscrivent dans une fourchette chronologique allant de la fin du Ier au IIIe siècle mais ils sont particulièrement bien représentés à partir du milieu du IIe jusqu'au début du IIIe siècle.

1. VICTORIAE AVGVSTORVM ou VICTORIAE AVGVSTOR FEL, initiales V P

Comme les légendes monétaires, ces cachets commémorent, sous des graphies différentes, les victoires parthiques (VP) de deux empereurs (*augusti*). Il peut s'agir des victoires sur les Arméniens, les Parthes et les Mèdes, sous la co-régence de Marc-Aurèle et Lucius Verus ou de la victoire parthique sous Septime Sévère et Caracalla à la fin du IIe siècle.

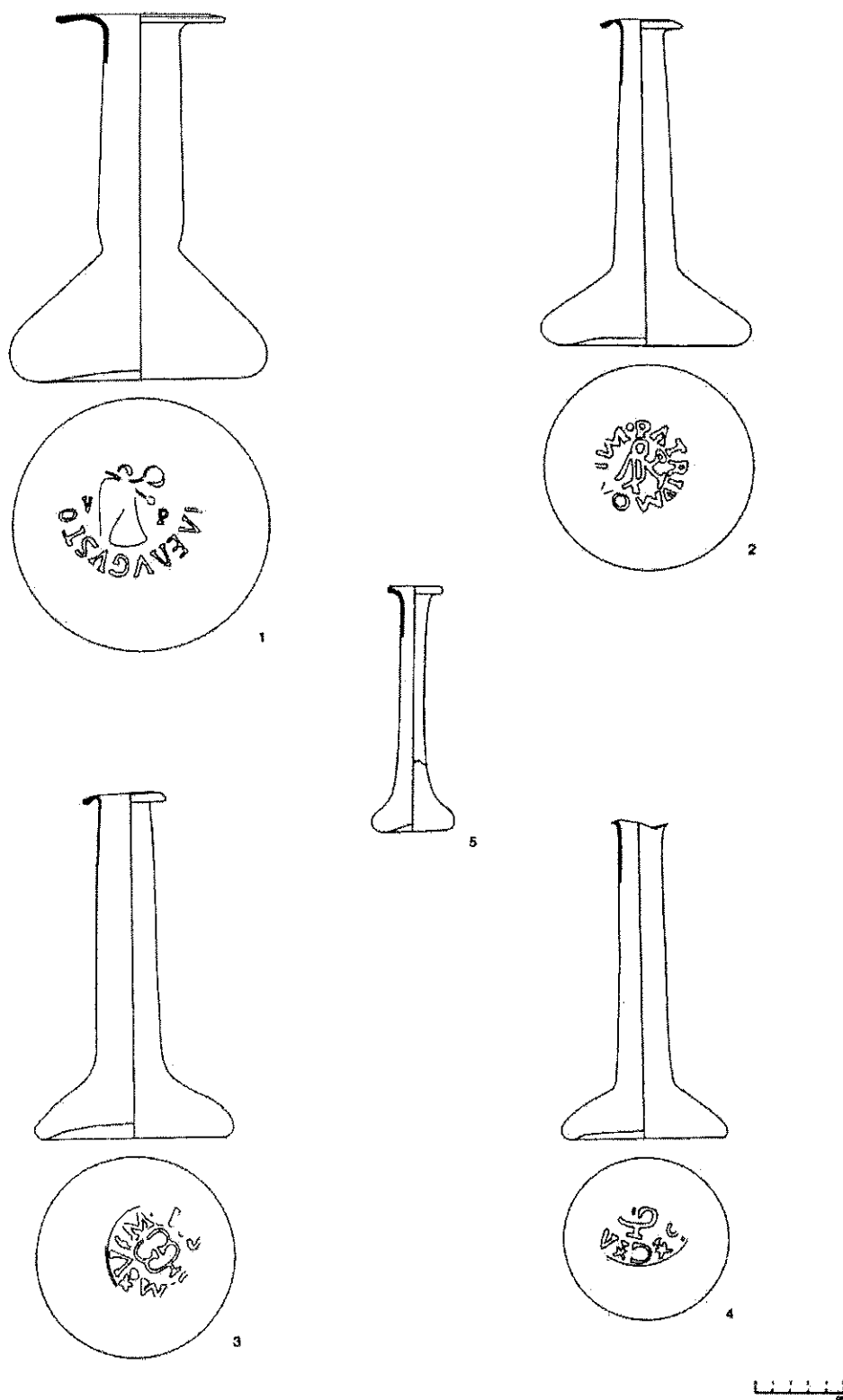

Fig. 1: Les cinq *unguentaria* de Vorse avec leur marque. Dessins: F. Roloux.

L'inscription entoure une figure de Victoire à silhouette élancée et tournée à droite qui brandit une couronne et tient une palme. Une grande aile retombe verticalement dans le dos. Le personnage est encadré des lettres V et P.

2. PATRIMONIVM

Cette marque est la plus diffusée dans la partie occidentale de l'Empire au IIe siècle, majoritairement sous la graphie PATRIMONI.

L'inscription de Vorsen comporte les lettres PATRIVMONIVM, avec ligature des deux dernières lettres. Un point sépare la fin et le début du mot. Un signe intercalaire v sépare PATRI et MONIVM. Le personnage central a la tête grosse comme celle d'un enfant. Il marche, jambes nues et semble avoir les bras tendus, tenant des objets peu déterminables. Il pourrait s'agir d'un Eros ou du dieu Mercure.

3-4. MISC MV

La complémentarité des lettres visibles sur deux exemplaires de Vorsen reconstitue la marque complète. Les lettres sont séparées les unes des autres par une croix pédiculée, à l'exception du V et du M encadrant un motif peu lisible, différent et allongé, qui constitue un autre type de séparation indiquant le début de lecture. Les lettres entourent un motif central en forme de caducée, attribut de Mercure.

Les contenus

Deux *unguentaria* contiennent encore des substances de nature végétale. L'analyse du produit enfermé dans le petit flacon (n° 5) indique la présence d'une huile, d'une résine de conifère, d'une gomme et d'un composant riche en triterpènes (peut-être du mastic).

Dans l'autre (n° 4), l'altération ne permet plus d'identifier les substances; les produits de dégradation subsistants attestent la présence originelle d'une huile grasse insaturée. Des résidus noircis couvrent l'intérieur du col. Des traces de cire près de l'orifice, vestiges probables du scellement, témoignent du mode de fermeture de ces petits récipients réservés à des produits de luxe.

Le flacon n° 3 porte une trace d'altération intérieure à mi-hauteur du col, peut-être le niveau d'origine du produit. Une autre altération, au sommet, a été provoquée par le contact avec un bouchon en matière périssable, disparu.

Résumé de l'article: Claire MASSART, Chantal FONTAINE-HODIAMONT et Steven SAVERWYNS 2003. Les unguentaria du tumulus gallo-romain de Vorsen (com. de Montenaken, prov. de Limbourg): restauration, marques et contenus, *Bulletin de l'Institut royal du Patrimoine artistique*, Bruxelles: 119-142.

VIJF NOODOPGRAVINGEN IN ROMEINS TONGEREN

DIRK PAUWELS – ALAIN VANDERHOEVEN – GEERT VYNCKIER

In 2004 werden op zes plekken binnen de Romeinse stad Tongeren en haar grafvelden noodopgravingen uitgevoerd. Van vijf van deze interventies is uit de Romeinse tijd een voldoende samenhangend sporen- en vondstenbestand aan het licht gekomen, om in het voor de *Romeinendag* inmiddels gebruikelijke jaaroverzicht een plaats te mogen krijgen. Het betreft noodonderzoek aan de Clarissenstraat, de de Schaezengarde, het Plein, De Romeinse Kassei en de Sint-Janskerk.

Van het meerjarige en grootschalige opgravingswerk aan de Clarissenstraat werd in 2004 de laatste fase uitgevoerd. Het ging om de laatste van vier werkzones die een gezamenlijke oppervlakte van ca. 7000 m² in beslag nemen (HENSEN *et alii* 2003 en 2004). Dit areaal bevindt zich in de oostelijke periferie van de Romeinse stad en ligt nog net binnen de 2de-eeuwse stadsmuur, vrijwel onmiddellijk ten zuiden van de *decumanus maximus* van het stedelijk stratennet. Het Romeinse bodemarchief van de in 2004 onderzochte zone was bijna volledig door postmiddeleeuwse leemwinningskuilen vernield. Niettemin zijn voor de Romeinse periode toch nog enkele interessante waarnemingen te signaleren. Uit de vroege Keizertijd (de pre-Flavische periode) dateert een opvallend grote kuil met een diameter van ca. 6 m en een bewaarde diepte van ca. 2.5 m. Het gaat vermoedelijk om een leemwinningskuil, waarin nadien een tijd lang afval is gestort. Het vondstmateriaal, overwegend aardewerk, dateert uit diverse pre-Flavische perioden. Uit de midden Keizertijd (Flavische periode, 2de en 3de eeuw) dateren drie sporencomplexen. Het eerste complex bestaat uit een aantal uitgebroken muurfunderingen. Deze funderingen vormen de zuidoostelijke hoek van het grote gebouw dat in de vorige opgravingszones reeds was opgegraven. Daarmee kennen we de maximale uitbreiding van deze merkwaardige constructie, die vele bouwfasen heeft gekend, een oppervlakte van ca 20 m x 50 m in beslag nam en vrijwel centraal binnen een *insula* gelegen heeft. Het tweede complex bestaat uit een aantal kuilen, waarvan een min of meer noord-zuid-georiënteerde rij het meest in het oog springt. Deze kuilen hebben diverse afmetingen en vormen. Sommige bevatten grote hoeveelheden vondsten, andere waren vondstarm. In enkele kuilen is nogal wat intact of bijna intact materiaal aangetroffen. Inmiddels wordt algemeen aanvaard dat dergelijke vondstensembles waarschijnlijk rituele deposities zijn geweest. Het derde complex bestaat uit een aantal ovens en stookkuilen in de noordwestelijke hoek van de in 2004 opgegraven zone. Net zoals voor de net vernoemde kuilen gaat het hier om sporen uit dezelfde periode als het grote gebouw middenin de aangesneden *insula*. Er zijn geen aardewerkmisbaksels, glas- of metaalslakken in de omgeving van de ovens aangetroffen. Hun functie ontgaat ons dan ook. Mogelijk gaat het om activiteiten die geen archeologisch waarneembaar afval nalaten. Te denken valt aan het roken van hammen of het bakken van brood. De concentratie van ovens en stookkuilen is vermoedelijk veel groter geweest. Daarop schijnt de vondst van een oven onder de 2de-eeuwse stadsmuur, slechts enkele tientallen meters ten oosten van het opgravings-terrein, te wijzen. Deze oven kwam tijdens de aanleg van een proefsleuf aan de buitenkant van de stadsmuur aan het licht (VANVINCKENROYE 1995: 159).

De constructie van een klein zwembad in de achtertuin van een woning in de de Schaetzingaerde was aanleiding tot een klein noodonderzoek, waarvan de verwachtingen om verschillende redenen hoog gespannen waren. Op de eerste plaats bevindt het terrein zich tussen twee zones waar in het verleden uitzonderlijk goed geconserveerde Romeinse gebouwrresten zijn waargenomen (VANVINCKENROYE 1976: 18-19). Zo zijn op twee plaatsen in de nabijgelegen Kogelstraat hypocausten en een mozaïekvloer door graafwerken vernield en aan de de Schaetzingaerde heeft het Provinciaal Gallo-Romeins Museum in de jaren 70 van de vorige eeuw in een reeks proefsleuven eveneens monumentale en uitzonderlijk goed bewaarde architectuurresten aangetroffen. Op de tweede plaats is op het betrokken perceel enkele jaren geleden een gouden zegelring met keizerportret aan het licht gekomen (SAS-CREEMERS 2002). De huidige eigenaar van het perceel wist bovendien te melden dat bij het uitgraven van de kelder van de woning gouden munten waren gevonden. Beide indicaties wijzen op een verspitte Romeinse goudschat en bijgevolg op het belang van deze plek in de Romeinse tijd. Aan het einde van de kleine noodopgraving bleek dat de put van het kleine zwembad van ca. 5 m x 10 m goed bewaarde resten van een koudwaterbad van een Romeins badgebouw bevatte. Twee muren uit eenzelfde bouwphase vormen een hoek. Ze zijn nog als gemetselde fundering bewaard tot op het niveau waarop de opstaande muur start. Het bouw materiaal bestaat in de kern uit lagen vuursteen en in de buitenbekleding uit zandsteen, afgewisseld met lagen dakpannen. Het geheel is met gele kalkmortel gebonden. Merkwaardig is dat de hoek die door beide muren gevormd wordt uit dakpannen en roze kalkmortel is opgebouwd. Om één of andere reden was er door gebruik van vochtbestendige materialen in voorzien dat dit een kwetsbare plek in de constructie was. Een derde muur is op gelijkaardige wijze als de twee reeds vermelde exemplaren vervaardigd en toont op het raakpunt ermee een duidelijke bouwnaad. Ze vormt de westwand van een vertrek, waarvan de omvang niet kan vastgesteld worden. Wel bleken in dit vertrek nog de resten van een koudwaterbad te zitten. In een mortellaag zijn nog duidelijk de naden van de uitgebroken vloertegels van het bad te zien. Af en toe zijn daarin door kleipropen nagelaten holtten bewaard. In enkele gevallen zijn de propen zelf nog in de mortel aanwezig. Ze lijken per twee in de lengteas van een vloertegel gezeten te hebben. Het kan bijgevolg niet om *tegulae mammatae* gaan, daar die kleipropen hebben die per vier op de hoeken van een tegel zijn aangebracht. Mogelijk gaat het om bolletjes klei die in de oven de tegels van elkaar gescheiden moesten houden. In de westzijde van het bad is nog een fragment van de toegangstrap of zitbank, inclusief een gedeelte van de typische kwartronde plint, bewaard gebleven. Dwars doorheen de constructie loopt een breed uitbraakspoor of een greppel die uit een latere fase dan het badgebouw dateert, maar waarvan de functie ons ontgaat. Tenslotte is los van bovenvermeld muurwerk nog een vierde muur aangetroffen, die weliswaar tot op een veel dieper niveau dan de andere was uitgebroken, maar afgaande op de dikte even monumentaal moet geweest zijn. Bijzonder is de aanwezigheid van de basis van een met roze kalkmortel gemetselde afvoergeul in de lengteas van de bewaarde fundering. Het geheel lijkt veel op de afvoer van een latrine.

Sporen van geheel andere aard kwamen op een perceel aan het Plein aan het licht. In een bouwput troffen we onder de postmiddeleeuwse kelders en een middeleeuwse zwarte laag de resten van een vrijwel volledig uitgebroken noord-zuidgerichte straat van het Tongerse dambordplan aan. Ernaast bevond zich een greppel met paalconstructie. Doordat we niet tot op het niveau van de natuurlijke ondergrond mochten graven, door de beperkte bewegingsruimte en door de haast waarmee we moesten werken is het mogelijk dat een aantal paalsporen aan onze aandacht ontsnapt is. Mogelijk gaat het om een houten waterleiding.

Het aan de Romeinse Kassei opgegraven perceel bevindt zich op het zuidwestgrafveld van de Romeinse stad. Het noodonderzoek bracht er een drietal graven aan het licht: een vroeg-Romeins crematiegraf, een vroeg-Romeins inhumatiegraf en een laat-Romeins inhumatiegraf van een kind. Dit laatste was in een dakpannen constructie aangelegd, die in een latere periode nog eens geopend blijkt te zijn. In een kuiltje ernaast bevond zich een set van grafgiften. Voor het overige troffen we een groot aantal oude opgravingskuilen aan. Ze strekken zich tot aan de noordelijke rand van het onderzochte perceel uit, zodat het erop lijkt dat de noordelijke grens van het zuidwestgrafveld, die we in de buurt vermoeden, op deze plaats nog niet bereikt is. In het zuidelijk gedeelte van de opgraving kwam een grachtvormig spoor aan het licht, vermoedelijk een Romeinse holle weg, die het grafveld doorkruist. Hij is waarschijnlijk een latere verbinding van één van de zuidwestelijke stadspoorten met de weg van Tongeren naar Bavay.

Tenslotte kwamen in 2004 nog Romeinse sporen aan het licht bij het graven van een 2.5 m brede en 30 m lange sleuf achter de kerkhofmuur van de Sint-Janskerk. Op de bodem van deze sleuf, aangelegd in het kader van de restauratiewerken van de kerkhofmuur, kwam een aantal muren en uitbraaksporen van 2de en 3de-eeuwse steenbouw tevoorschijn. Vijf muurfunderingen waren oost-westgericht. Drie funderingen bevatten nog de originele vulling (vuursteen en kalkmortel). Twee andere funderingen waren op het werkvlak geheel uitgebroken. Dergelijke verschillen in bewaring wijzen vaak op verschillen in afbraak- en uitbraakstijl en daardoor mogelijk ook op verbouwingsfasen. Het is immers mogelijk dat de muren in één uitbraakstijl in een andere fase afgebroken waren (en dus een verbouwing verraden) dan de muren in de andere uitbraakstijl. In het westelijk profiel van de sleuf was nog een gedeelte van een noord-zuidgerichte muur zichtbaar, in het oostelijk profiel mogelijk nog een uitbraakspoor van een andere noord-zuidgerichte muur. Verder waren in het vlak diverse kuilen en paalsporen te zien. Die werden op enkele uitzonderingen na niet verder opgegraven. De geregistreerde muurfunderingen maken zonet van hetzelfde gebouw, dan toch van hetzelfde woonkwartier deel uit, waarvan we in 1991 aan de Minderbroedersstraat al resten hadden opgetekend (VANDERHOEVEN *et alii* 1994).

Literatuur

- HENSEN G., M. SCHURMANS en A. VANDERHOEVEN 2003. Een noodopgraving van 5000 m² Romeinse stad aan de Clarissenstraat te Tongeren. In M. LODEWIJCKX (red.) *Romeinendag – Journée d'Archéologie romaine*, Leuven: 31-32.
- HENSEN G., M. SCHURMANS, A. VANDERHOEVEN en G. VYNCKIER 2004. Het noodonderzoek aan de Clarissenstraat te Tongeren – De opgravingscampagne van 2003. In M. LODEWIJCKX (red.), *Journée d'Archéologie romaine – Romeinendag*, Namen: 53-55.
- SAS K. en G. CREEMERS 2002. Tongeren: Romeinse gouden zegelring met intaglio. In G. CREEMERS en A. VANDERHOEVEN (red.), *Archeologische kroniek van Limburg 1998, Limburg - Het Oude Land van Loon* 81: 255-259.
- VANDERHOEVEN A., G. VYNCKIER, A. ERVYNCK, W. VAN NEER en B. COOREMANS 1994. Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Minderbroedersstraat te Tongeren (prov. Limburg). Eindverslag 1991, *Archeologie in Vlaanderen* IV: 49-74.
- VANVINCKENROYE W. 1976. Tongeren: opgravingen en prospecties, *Archeologie* 1976/1: 18-20.

VANVINCKENROYE W. 1995. De Romeinse oostbegraafplaats van Tongeren, *Limburg* 74: 151-184.

LES ATELIERS CÉRAMIQUES D'ÉPOQUE ROMAINE EN BELGIQUE: ÉTUDE DES FOURS CÉRAMIQUES

FREDDY THUILLIER

Cet exposé sur les fours céramiques gallo-romains de la Belgique est fondé sur une recherche plus générale portant sur les ateliers céramiques d'époque romaine en Gaule du Nord, accomplie dans le cadre d'une thèse de doctorat soutenue en 2003.

Les principaux points abordés lors de cette communication sont les suivants: historique des recherches, état des connaissances, présentation succincte des fours céramiques à partir de quelques exemples ciblés.

Au total, une quarantaine d'ateliers céramiques (potiers et tuiliers) a été recensée sur l'ensemble du territoire de la Belgique. La majorité d'entre eux ont été découverts dans la Région wallonne, principalement au cours des années 1960 (Blicquy, Clavier-Vervoz, Liberchies, Marilles, Taintignies...), notamment sous l'impulsion du Cercle Archéologique Hesbaye-Condroz (C.A.H.C.).

Sur les cinq classes de fours issues de la nouvelle typologie des fours céramiques établie à l'occasion de mon travail universitaire, quatre sont représentées en Belgique: les fours à volume unique (classe 1), les fours à sole à rayons (classe 2), les fours à sole perforée suspendue sur un ou plusieurs supports (classe 3), et les fours à canaux (classe 4). Seule la catégorie des fours à tubulures (classe 5) est jusqu'à ce jour totalement absente.

Bibliographie

THUILLIER F. 2003. *Les ateliers céramiques d'époque romaine dans le nord de la Gaule: organisation et typologie des structures de production*, thèse de doctorat (directeur de thèse: A. Ferdière), Université de Tours, 14 vol.

HET ROMEINS CASTELLUM VAN OUDENBURG: OPGRAVINGSRESULTATEN VAN HET AFGELOPEN JAAR OP SITE SPEGELAERE (ZW-HOEK), 2004-VOORJAAR 2005

SOFIE VANHOUTTE

In de loop van 2004 tot en met het voorjaar van 2005 werd non-stop verder archeologisch onderzoek uitgevoerd ter hoogte van de zuidwestelijke hoek van het Romeins *castellum* (periode: eind 2de – begin 5de eeuw n.Chr.) in Oudenburg. Voor dit terrein van zo'n 50 op 70 m staan immers de plannen voor de bouw van een supermarkt op stapel (zie ook reeds de artikels in de brochure van de *Romeinendag* 2003: 81-83 en 2004: 77-80).

Tijdens het onderzoek van 2004 – begin 2005 werden de vlakken tussen de oorspronkelijke drie werkputten in detail onderzocht. Dit deel van het opgravingsterrein bevindt zich *intra muros*. Opmerkelijk was wel de vondst van een reeks onderbroken grachtjes en diepe kuilen uit *Oudenburg I*, ingesneden in de oude bodem, op zo'n 10 m parallel aan de eerder ontdekte verdedigingsgracht uit *Oudenburg I*. Deze reeks structuren lijkt een tweede verdedigingslinie te vormen. Het eigenlijke fort van *Oudenburg I* was dus een stuk kleiner dan de latere kampen.

Naast de eerdere vondsten van enkele waterputten, een rijke afvalkuil of rituele kuil, heel wat restanten van barakken, ... leverden ook de nieuwe werkputten verrassende gegevens op over de binnenbebouwing van het kamp, naast nog meer restanten van barakken met een centrale haardplaats.

Net binnen de westmuur werd de zone van de *fabricae* ontdekt, gedeeltelijk aangelegd op de voet van de aarden wal. Zo'n 27 werkplaatsen werden blootgelegd waaronder 3 structuren die als oven werden herkend. Deze *fabricae* zijn vermoedelijk allemaal te situeren in de laatste *castellum*-fase. De restanten van enkele houten constructies die deze haardplaatsen lijken te omsluiten, wijst erop dat de werkplaatsen mogelijk overdekt waren. De haardplaatsen vertonen een haardplaat bestaande uit scherven of dakpanfragmenten, aangelegd in een kleilaag. Mogelijk zijn deze structuren als een soort barbecue-systemen voor te stellen met een opstaande, niet bewaarde kleirand waarop een rooster kwam te liggen. Vaak wijzen verschillende platen bovenop elkaar op herbruik. Talrijke bronsvondsten in en rond de restant van één van de oventjes doen vermoeden dat hier een bronggieter aan het werk was.

Deze zone van haardplaatsen en oventjes is gekenmerkt door lagen vol verkoelde graantjes. Een aantal van deze haardplaatsen kan mogelijk gelinkt worden aan graanverwerking en deden waarschijnlijk dienst als graandroger. Het grote aantal maalstenen gevonden op de site wijst eveneens in de richting van graanverwerking binnen het kamp. Opmerkelijk was de vondst van een ondiepe kuil met heel wat eenvoudige *fibula*-fragmenten, waaronder ongeplooide exemplaren. Blijkbaar gebeurde hier fabricage van *fibulae*.

Eind augustus 2004 kwam aan de oostkant van het opgravingsterrein een spectaculaire vondst uit *Oudenburg III*, de laatste fase van het kamp, aan het licht. Een deels uitgekregen

vloer van ongeveer 7,5 op 3,5 m met een regelmatig patroon van basissen bleek de vloer van de pijlerruimte van een *hypocaustum* te zijn. Zo'n 3 m verderop werden de vermoedelijke muurtjes van het stookkanaal vrijgelegd.

Fig. 1: Zicht op de stevig gefundeerde hypocaustumvloer, met links de restanten van het vermoedelijke stookkanaal.

De vloer is slechts gedeeltelijk bewaard. Tijdens de Late Middeleeuwen gebeurde een cirkelvormige uitgraving op zoek naar bouw materiaal. Profielputten langs de randen van de vloer tonen aan dat deze vloer gefundeerd stond op een massieve blok van maar liefst 1 m dik. Ook de middeleeuwse uitgraving blijkt niet dieper te gaan dan de bodem van deze fundering. Aangezien het terrein tijdens de Middeleeuwen afgedekt was door een zwarte laag, moeten nog rechtstaande muren de plaats van dit stenen gebouw hebben gemarkeerd. De middeleeuwse uitgraving geeft aan dat het gebouw minstens 10 op 16 m moet geweest zijn.

De ligging van dit gebouw met verwarmingssysteem in een hoek van het kamp doet vermoeden dat we hier te maken hebben met de laatste restanten van een badgebouw, eerder dan die van een belangrijk, officieel gebouw dat eerder centraal in het kamp te verwachten is. Een vergelijking met de Zuid-Engelse forten van de *Litus Saxonicum* leert ons dat het badgebouw dat vroeger buiten de kammuren werd aangelegd, vanaf de 4de eeuw binnenin het *castellum* werd gebouwd.

Ten zuiden van deze vloer, net langs de binnenzijde van de zuidelijke aarden wal, werd een stuk wegtracé, mogelijk de *via sagularis*, blootgelegd als een duidelijke concentratie van steenafval van ongeveer 6 m breed, te dateren tijdens de laatste kampfase. Dit wegtracé

blijkt niet volledig bewaard. Op deze plaats kwam een afgebrand niveau aan het licht, waarbij binnen een rechthoekige aflijning van verkoolde balken een wirwar van bijna 200 bronsvondsten werd blootgelegd, van klein tot groot, vaak zonder specifieke vorm, vermoedelijk gesmolten. Hebben we ook hier te maken met het afval van de overdekte werkplaats van een 4de-eeuwse bronssmid aan de rand van de zuidelijke aarden wal? De *via sagularis* was toen zichtbaar op deze plaats opgeheven en deels uitgebroken. De weg liep ook niet meer door tot in de hoek van het kamp door de aanleg van een groot houten bassin van zo'n 4,5 op 4,5 m (zie artikel brochure *Romeinendag* 2004: 78).

Daterend uit de fase *Oudenburg II* (eind 3de- begin 4de eeuw n.Chr.) werden vooral restanten van barakken ontdekt. Ook het vervolg van het gebouw dat bekleed was met beschilderd pleisterwerk, waarvan de onderste pleisterfragmenten nog *in situ* bewaard zijn (zie artikel brochure *Romeinendag* 2004: 80), kon verder worden blootgelegd, wat een constructie van minstens 13 op 13 m oplevert. Ook uit de oudste kampfase kon een deel van een barak onderzocht worden.

In de loop van het onderzoek werd steeds duidelijker dat de bewoningsgeschiedenis van het *castellum* van Oudenburg veel complexer is dan de klassieke *Oudenburg I – II – III* – indeling doet vermoeden. Gedetailleerde studie van plannen en vondsten zal meer klaarheid moeten scheppen in dit kluwen van fasen, subfasen en verbouwingen.

Een overzicht van de voorlopige opgravingsresultaten toont alvast aan dat de strikte kampindeling met aan de ene kant de *praetentura* en aan de andere kant de *retentura* niet gevolgd werd tijdens de fase van het stenen fort. Tijdens deze laatste fase waren verschillende functies verzameld in het zuidelijk deel van het *castellum*: industriële activiteit met een groot aantal werkplaatsen en twee waterputten, naast soldatenbarakken en een badgebouw of een belangrijk gebouw met verwarmingssysteem. Dit contrasteert duidelijk met de toewijzing door prof. Dr J. Mertens van de zone van de *retentura* met de barakken aan deze helft van het fort. De vermenging van verschillende functies roept vragen op of alles toen nog strikt militair was en of er geen vermenging was van militaire en civiele elementen. Mogelijk is de periode van het stenen *castellum* in twee fasen op te delen. Het 4de-eeuwse fort was immers oorspronkelijk omringd door de *via sagularis*, die later (deels) blijkt opgeheven en uitgebroken voor de aanleg van het atelier van een bronssmid en van een groot bassin.

Als de restanten van de gebouwen die bekleed waren met beschilderd pleisterwerk uit vermoedelijk de 3de eeuw n.Chr. kunnen geïnterpreteerd worden als soldatenbarakken, dan is het mogelijk dat deze zone inderdaad deze was van de *retentura* tijdens de middelste fase van het *castellum*. Naast soldatenbarakken was er ook plaats voor een waterput en een grote afvalkuil of rituele kuil (zie artikel brochure *Romeinendag* 2004: 79). Voor de eerste fase van het kamp kunnen (nog) geen uitspraken gedaan worden over de kampindeling.

De verdere verwerking van de rijkdom aan vondsten en opgravingsgegevens zal een belangrijke bijdrage kunnen leveren tot een beter begrip van Romeinse *castella* en het leven binnen de kampmuren.

ROMEINS AARDEWERK UIT WERVIK – VIROVIACUM (W.-VL.)

ARNE VERBRUGGE

De Romeinse *vicus* van Wervik is gelegen in de zuidelijke zandleemstreek van West-Vlaanderen en vormde een ruraal centrum voor zijn omgeving binnen de *Civitas Menapiorum*. *Viroviacum* of *Virovino* – gekend uit antieke bronnen als het *Itinerarium Antonini* en de *Tabula Peutingeriana* – werd pas kort na de Tweede Wereldoorlog met Wervik geassocieerd. Het feit dat de nederzetting op de *Tabula Peutingeriana* wordt vermeld, maakt ze uniek binnen de gekende Romeinse plaatsen in Vlaanderen. Het wetenschappelijk onderzoek op de site bleef tot op heden uiterst beperkt.

We hebben een deel van het Romeinse aardewerk afkomstig uit de opgraving op het St.-Maartensplein bestudeerd.¹ De opgraving greep plaats onder leiding van archeoloog J. Termote gedurende de periode 1989-91.² Het archeologisch onderzoek was een initiatief van de Vereniging voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in West-Vlaanderen (VOBOW) in samenwerking met de heemkundige kring van Wervik (De Stedelijke Oudheidkundige Commissie: STOC). Een uitgebreide wetenschappelijke publicatie over de opgravingsresultaten bleef tot nu toe uit.

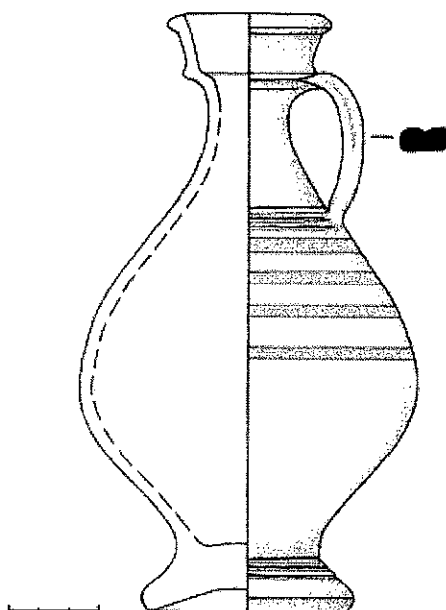
Om de resultaten van de aardewerkstudie in een passende context te plaatsen werd alle beschikbare informatie over de *vicus* verzameld en kritisch behandeld. Daarbij viel op hoe beperkt onze kennis is over het Romeinse verleden van de stad. Het merendeel van het opgegraven archeologisch materiaal, waarvan een deel zich in private handen bevindt, dient nog aan een wetenschappelijk onderzoek te worden onderworpen. Dit alleen al kan veel nieuwe informatie verschaffen. Het zou ons tevens helpen om in de toekomst doelgericht onderzoek te kunnen voeren.

Het archeologische onderzoek

Viroviacum is in het verleden vooral het onderwerp geweest van een aantal amateur-archeologen. Enkel van Jean Carpentier beschikken we over artikels, aantekeningen en manuscripten.³ Carpentier voerde in de jaren '50 op een 50-tal sites onderzoek uit, gaande van sonderingen en prospecties tot opgravingen. Zijn werk vormt een grote bron van informatie voor onze kennis van het antieke Wervik. Toch is het uitblijven van een wetenschappelijke studie op deze collectie een remmende factor. In 1950 voerde de toenmalige Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO) op de Steenakker en het aanpalende St.-Janshospitaal een opgraving uit, die sporen van een ambachtelijke wijk opleverde.⁴ Interessant hierbij was de vondst van een pottenbakkersoven, die een lokale aardewerkproductie suggereert. De zone is gesitueerd in de noordoostelijke periferie van de *vicus*. In periode 1989-1991 werd een project opgestart door de VOBOW, in samenwerking met de heemkundige kring van Wervik. Hierbij werden een vijftal bedreigde sites binnen en buiten de *vicus* onderzocht. Op het St.-Maartensplein en de Ooievaarstraat vond effectief een opgraving plaats. Jammer genoeg is tot nu toe, behalve de licentiaatverhandeling van Lieve Opsteyn, geen uitgebreide wetenschappelijke publicatie over dit project verschenen.⁵

De vicus

De *vicus* werd begrensd door de Hoge Plankebeek, de St.-Jansbeek en de Leie. De nederzetting was gelegen aan de Romeinse weg tussen Cassel en Doornik, die ongetwijfeld verantwoordelijk was voor een bloeiperiode. Deze weg werd tijdens het project in 1989-1991 aangesneden ten noordwesten van de *vicus*. In dezelfde zone werden de resten van een crematiegraf aangetroffen. In de noordoostelijke zone werden eveneens een klein aantal grafvondsten ontdekt door Carpentier, waaronder een 4de-eeuwse kruik.

Kruik, met beschilderd oppervlak, 4de-eeuw (schaal aangeduid)

Het is mogelijk dat de nederzetting is ontstaan bij een oudere militaire site uit de Augusteïsche periode, gelegen nabij een overgang van de Leie. In het huidige stratenpatroon kan eventueel de structuur van een militair kamp worden herkend. Een aantal residuele scherven kunnen ook in deze periode gesitueerd worden. Binnen de *vicus* werden een aantal bewoningssporen aangetroffen, onder andere op het St.-Maartensplein en in de Ooievaarstraat. Op deze sites werden de resten van zogenaamde '*Streifenhäuser*' ontdekt, waarvan enkel de kelderkuilen bewaard zijn gebleven. In één van deze kuilen werden de resten van een stenen keldertrap *in situ* aangetroffen. Ook in de funderingen van de St.-Maartenskerk, de thans verdwenen Romaanse kerk die later op het St.-Maartensplein werd ingeplant, werden aanwijzingen voor Romeinse steenbouw ontdekt. In de mortel zijn namelijk stukken van Romeinse dakpannen en *hypocaustum*- of vloertegels zichtbaar.

Tot de opmerkelijke vondsten rekenen we onder meer een tweetal waterputten (1 houten en 1 van het gemengde type), verscheidene munten, een tweetal terracottabeeldjes (een duifje en een Mercuriusbeeldje), een unster⁶ en een ijzeren smeedtang⁷.

Chronologie

Mogelijk is de nederzetting dus ontstaan bij of uit een voorgaande militaire site uit de Augusteïsche periode. Gedurende de 2de helft van de 1ste en de 2de eeuw speelt zich een bloeiperiode af binnen de nederzetting. Een felle afname van het materiaal is waarneembaar vanaf de late 2de eeuw en zeker vanaf de 3de eeuw. Dit beeld is ook in de regio waarneembaar. De invallen van de Chauci in 173 worden soms aangehaald om deze terugval te verklaren. Toch blijft het moeilijk om archeologische feiten aan bepaalde historische gebeurtenissen te koppelen. Enkele 4de-eeuwse en zogenaamde Merovingische en Frankische vondsten getuigen van een langere of continue bewoning. Verder onderzoek hierbij is echter noodzakelijk.

Het aardewerk van het St.-Maartensplein

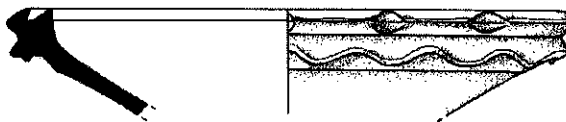
De materiaalstudie heeft als onderwerp drie Romeinse kelderkuilen uit de site van het St.-Maartensplein: W90/4/58, W91/5/68 en W90/4/8-9. Kuil 58 is een Claudisch-Neronische context, terwijl de twee andere kuilen voornamelijk vanaf het midden van de 1ste tot 3de eeuw te situeren zijn.

Bij de fijne waar worden de gebruikelijke aardewerkcategorieën onderscheiden. De *terra sigillata* bestaat hoofdzakelijk uit Zuid- en Centraal-Gallische waar (opmerkelijk: *Drag.* 39), slechts één scherf met Oost-Gallische origine. De Belgische waar bevat zowel *terra rubra* (o.a. *Holw.* 11a) als *terra nigra* (o.a. *Holw.* 53b en *Holw.* 58a). De *terra nigra* is verder op te delen in een vijftal bakselgroepen, waaronder deze met velouté-techniek (*Holw.* 81f), Champagnewaar (1 fragment) en *terra nigra*-achtige fijnwandige waar (o.a. *Holw.* 11d). Bij het geverfde of geverniste aardewerk worden een viertal bakselgroepen onderscheiden: Nederrijnse waar (o.a. *Hees* 2), aardewerk mogelijk uit het Argonnegebied of de Moezelstreek (o.a. *Jachtbeker*), *Moselkeramik* en Argonne-waar. Bij het Pompeiaans rood aardewerk worden slechts twee verschillende technieken herkend. Verder bevatten de contexten ook gebronsd aardewerk en zeepwaar. Een aantal fragmenten zeepwaar dragen een goudglimmer-versiering of een rode verflaag, zogenaamde '*gemarmerde zeepwaar*'.

De kruiken en kruikamforen worden gedomineerd door drie bakselgroepen: naast de Rijnlandse witbakkende kruiken vormen de Bavay-kruiken en de zogenaamde '*Scheldevallei-waar*' de grootste groep. Courant bij het aardewerk uit Bavay zijn kruiken/kruikamforen met een bandvormige lip. Bij de '*Scheldevallei-waar*' zijn regelmatig kruiken/kruikamforen met een trechtervormige rand terug te vinden. Tussen de witbakkende kruiken bevinden zich een aantal vroege 1ste-eeuwse kruiken met ingesnoerde lip (*Haltern* 47). Daarnaast werd een exemplaar in een lichtbeige baksel geïdentificeerd dat mogelijk een lokale imitatie van een *Gauloise* 4-amfoor is. Bij de amforen bestaat de grootste groep uit Spaanse *Dressel* 20-olijfolieamforen waaronder één exemplaar met een '*graffito ante cocturam*'. Daarnaast bevinden zich ook een tweetal amfoordeksels tussen het aardewerk. Naast de olijfolieamforen komen Spaanse vissausamforen (o.a. *Dressel* 38 of *Beltran* 11a) en een deksel van een vissausamfoor voor. Bij de Gallische amforen zijn hoofdzakelijk *Gauloise* 4-wijnamforen aanwezig, maar ook een aantal fragmenten van vissausamforen. De *dolia* worden opgesplitst in kwartsarme en kwartsrijke exemplaren. De kwartsarme recipiënten blijken eerder geïmporteerd te zijn, het betreft vooral varianten op *Hofheim* 78. Tot de kwartsrijke groep behoort een type met een karakteristieke halfbolvormige verdikte rand, dat

mogelijk lokaal werd vervaardigd. Onder de *mortaria* worden drie grote groepen herkend: de *Bavay-mortaria*, de *Maaslandse mortaria* en andere *mortaria*, ongeveer in gelijke mate aanwezig. Twee *mortaria* zijn voorzien van een naamstempel, namelijk van BRARIATVS en VICTOR.

Het oxiderend gebakken gedraaide aardewerk komt slechts weinig voor. Bij het oxiderend gebakken aardewerk met een granuleus baksel (vroeger 'Eifelwaar' genoemd) zijn de types *Niederbieber* 89 en *Gose 472/Stuart* 218 het meest aanwezig. Daarnaast komen honingpotten (Bavay- en zeepwaarachtige waar) en een rookkelk (Bavay) voor.

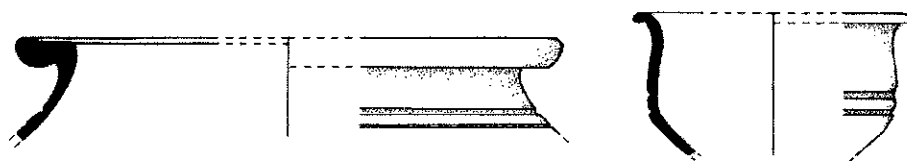

Rookkelk in een baksel kenmerkend voor Bavay (W91/5/68) (schaal 1:2)

Het gewone grijze aardewerk – zowel geïmporteerd, regionaal als lokaal aardewerk – kent een grote verscheidenheid. Het reducerend gebakken gedraaide aardewerk kan in een achttal verschillende bakselgroepen worden onderscheiden. Bij het geïmporteerde aardewerk rekenen we Arras- en Waasland-aardewerk en *Black Burnished* 2. Deze drie bakselgroepen komen slechts sporadisch voor. Het aardewerk uit Arras kenmerkt zich door matig grote tot grove kwartskorrels. Courant zijn tronconische bekertjes en geknikte kommen. Regelmatig komen horizontale gladdingslijntjes voor op de hals. Vermeldenswaardig is een typische Waaslandse voorraadpot met hamerrand en een inscriptie van een inhoudsmaat. De aanwezige bakselgroep van de categorie *Black Burnished* 2 werd geproduceerd in Noord-Kent gedurende 2de eeuw. Wervik is de meest oostelijke gekende site binnen het spreidingsgebied van deze bakselgroep.

De grootste groep binnen het reducerend gebakken gedraaide aardewerk bestaat uit aardewerk vervaardigd in de regio. Het betreft hoofdzakelijk imitaties van het Noord-Franse aardewerk, meer bepaald het reeds vermelde Arras-aardewerk. We vermeldden reeds het voorkomen van tronconische bekertjes en geknikte kommen, regelmatig voorzien van gladdingslijntjes op de hals. De ateliers van deze producties zijn ons onbekend. Wel is een verder onderscheid te maken op basis van de grootte van de kwartskorrels. De groep wordt opgesplitst in aardewerk met fijne tot matig grote kwartskorrels en aardewerk met zeer fijne kwartskorrels, wat kan wijzen op het bestaan van verschillende productieplaatsen.

Naast het geïmporteerde en regionale aardewerk komt een bakselgroep voor waarvan we een lokale origine vermoeden. Het betreft aardewerk dat overwegend een grijze kern heeft, met een oxiderende fase naar het oppervlak toe en een bruinrood fijnkorrelig oppervlak dat soms gesmoord is. De verschraling bestaat uit veel mica's, matig grote kwartskorrels, chamottedeeltjes en sporadisch witte en zwarte inclusies. We konden slechts twee vormen identificeren: een kookpot met dekselgeul en een bekertje, beide versierd met twee groefjes op de hals.

Kookpot met dekselgeul en bekertje in reducerend gebakken gedraaid aardewerk:
(vermoedelijk) lokaal vervaardigd aardewerk (W91/5/68) (schaal 1:2)

Naast de besproken technieken resten nog een aantal geïsoleerde baksels, waaronder mogelijk Tiens aardewerk. Het zogenaamde Kustaardewerk is – behalve enkele sporadische scherven – blijkbaar niet doorgedrongen tot dit gebied.

Bij het handgevormde of traag gedraaide aardewerk behoren de recipiënten hoofdzakelijk tot dezelfde bakselgroep. Het aardewerk heeft overwegend een grijze kern, een verschraling met fijne tot matig grote kwartskorrels, mica's, organisch materiaal, steengruis en soms chamottedeeltjes en is zacht gebakken. Zeer courant is de kookpot met naar buiten staande rand, regelmatig versierd met (spatel)indrukken op de schouder. Daarnaast komen kookpotten met naar binnen gebogen rand, kookpotten/kommen met dekselgeul, bekertjes en borden met naar binnen gebogen rand voor. Veelal draagt het aardewerk een kamversiering op de buik. Op verschillende fragmenten kunnen roet- en slijtagesporen worden waargenomen. Opmerkelijk is een deksel met luchtgaten en de aanzet van een handvat.

Tot het niet-ceramische materiaal behoren verschillende fragmenten houtskool, glas (zowel vensterglas als recipiënten), ijzer (constructiemateriaal zoals nagels), brons (o.a. *fibulae*, schrijfstift/haarspeld), metaalslakken, slijpstenen, vuurstenen artefacten (o.a. stamper), een versierd hoekelement van een vuurbok en dierlijke resten (geanalyseerd door prof. A. Ervynck). Eén fragment bot vertoont schaaf- of haksporen.

Conclusies

Onze kennis van de *vicus* van Wervik is uiterst gering. Meer wetenschappelijk onderzoek is noodzakelijk om de verschillende aspecten van deze *vicus* verder te specificeren. De vondsten geven aan dat *Viroviacum* een belangrijk ruraal centrum was voor zijn omgeving. Historische bronnen als de *Tabula Peutingeriana* en het *Itinerarium Antonini* wijzen eveneens in deze richting. De vondst van een pottenbakkersoven suggereert het bestaan van een lokale aardewerkproductie die in de toekomst verder dient onderzocht te worden.

De site werd vooral beïnvloed door de Noord-Franse regio, waarin vooral Bavay en Arras een grote rol speelden. Bavay-importen vormen een aanzienlijke groep binnen het materiaal: zowel kruiken, kruikamforen, mortaria, honingpotten en een rookkelk komen in deze techniek voor. Arras speelt eerder een toonaangevende rol op het vormenrepertorium binnen het reducerend gebakken gedraaid aardewerk. Het Arras-aardewerk komt slechts sporadisch voor in de *vicus*. Het betreft voornamelijk regionale of lokale imitaties van de typische vormenschat.

De resultaten uit de materiaalstudie passen in het beeld dat we hebben opgemaakt van de vicus. Zowel op chronologisch als op ruimtelijk vlak vinden we aansluitingen.

Eindnoten

- ¹ VERBRUGGE A. 2004. *Viroviacum*. Verwerking, studie en interpretatie van het materiaal uit een aantal Romeinse kelderkuilen uit de opgravingen op het St.-Maartensplein in Wervik (1989-1991) (West-Vlaanderen), onuitgegeven licentiaatverhandeling, Universiteit Gent.
- ² TERMOTE J. 1989. Opgravingen op het Sint-Maartensplein te Wervik, *Jaarboek Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik 1989*: 143-147. TERMOTE J. 1991. Het stadsarcheologisch onderzoek in Wervik in 1991, *Jaarboek Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik 1991*: 155-167. TERMOTE J. 1992. Het stadsarcheologisch onderzoek in Wervik in 1992, *Jaarboek Stedelijke Oudheidkundige Commissie Wervik 1992*: 167-175.
- ³ CARPENTIER J. 1950-51. Fouilles à Wervicq (juin 1951), *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk XXIV*: 237-238. CARPENTIER J. 1953 (1960). Wervicq, bourgade belgo-romaine, *F.A.H.B., 35e Congres, Kortrijk III*: 49-59.
- ⁴ GOEMINNE H. 1970. Opgravingen in de Romeinse vicus te Wervik, *Archaeologia Belgica* 117.
- ⁵ OPSTEYN L. 1992. *Studie van de Gallo-Romeinse keramiek uit 2 afvalkuilen van een noodopgraving te Wervik*, onuitgegeven licentiaatverhandeling, Universiteit Leuven. OPSTEYN L. 1995. La céramique Gallo-Romaine extraite de deux fosses à détritiques lors d'un sondage à Wervik (Fl. Occ.). In M. LODEWIJCKX 1996. *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies*. Album Amicorum André Van Doorselaer, *Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae* 8: 175-181.
- ⁶ DEBONNE S., J. TERMOTE en L. WOUTERS 1990. Een Romeinse balans uit Wervik, *Westvlaamse Archaeologica* 6/3: 91-94.
- ⁷ TERMOTE J. en L. WOUTERS 1992. Een Romeinse smeedtang uit Wervik, *Westvlaamse Archaeologica* 8/3: 83-85.

CONTENU – INHOUDSTAFEL

Avant-propos – Ten geleide	1
Programme – Programma	2
Cécile Ansiau – Caroline Polet	
<i>La nécropole du vicus de Vodgoriacum (Waudrez, Hainaut)</i>	3
Chiara Cavallo et alii	
<i>Aanleg en ontwikkeling van de West-Nederlandse Limes</i>	5
Marie-Hélène Corbiau	
<i>Les bains de la villa romaine de Hollogne-Waha. Campagne de fouilles 2004</i>	7
Ludwine Deblon – Mircea Udrescu – Fabienne Pigière – Wim Van Neer	
<i>Messancy: une nécropole du Haut-Empire</i>	9
Stephan Delaruelle – Cyriel Verbeek – Joke Bungeneers	
<i>Rurale bewoning in de Romeinse tijd op het HSL-traject in de provincie Antwerpen</i>	15
Frederik Demeyere – Marc Dewilde – Franky Wyffels – Wim De Clercq	
<i>Twee Gallo-Romeinse brandrestengravingen: Waardamme en De Panne</i>	21
Guy De Mulder – Johan Deschieter	
<i>Het archeologisch onderzoek van de vicus te Velzeke (O.-VI.) in 2004</i>	27
Guy De Mulder – Johan Deschieter – Katrien Sturtewagen	
<i>Kruiken en kruikamforen uit de vicus Velzeke (O.-VI.). Een techno-typologische studie op basis van de vondsten uit de opgravingscampagnes 1997-2002</i>	33
Xavier Deru	
<i>L'atelier de potiers des Rues-des-Vignes (Cambrésis)</i>	39
Christian Frébutte – Michèle Gustin	
<i>Fouille d'une tuilerie gallo-romaine dans la zone d'activités économiques d'Hermalle-sous-Huy (Engis, prov. de Liège)</i>	41
Alain Guillaume – Marc Meganck	
<i>L'Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles: Schaerbeek</i>	45
Denis Henrotay – Ann Defgnée – Olivier Collette	
<i>Arlon: traces d'activités artisanales le long de la Semois</i>	51

Kristine Magerman	
<i>De vicus van Asse: een archeologische beschouwing op basis van de munten</i>	53
Marleen Martens – Tom Debruyne – Igor Van den Vonder	
<i>Archeologisch Onderzoeksproject Tienen</i> <i>Het belang van de wisselwerking tussen theorie en methodologie in praktijk</i>	59
Marleen Martens – Tom Debruyne – Igor Van den Vonder	
<i>De Gallo-Romeinse tumulus van Tienen-Grijpen</i>	61
Claire Massart	
<i>Mobiliers funéraires et céramique de cérémonie dans les tumulus gallo-romains de Hesbaye (Cité des Tongres)</i>	65
Claire Massart – Chantal Fontaine-Hodiamont – Steven Saverwyns	
<i>Les unguentaria du tumulus de Vorsen. Restauration, marques et contenus</i>	71
Dirk Pauwels – Alain Vanderhoeven – Geert Vynckier	
<i>Vijf noodopgravingen in Romeins Tongeren</i>	75
Freddy Thuillier	
<i>Les ateliers céramiques d'époque romaine en Belgique: étude des fours céramiques</i>	79
Sofie Vanhoutte	
<i>Het Romeins castellum van Oudenburg: opgravingsresultaten van het afgelopen jaar op site Spegelaere (ZW-hoek), 2004-voorjaar 2005</i>	81
Arne Verbrugge	
<i>Romeins aardewerk uit Wervik-Viroviacum (W.-VL.)</i>	85
Contenu – Inhoudstafel	91

ADRESSEN VAN DE AUTEURS – ADRESSES DES AUTEURS

- ANSIAU Cécile, rue de la Marlière 17, 7387 Roisin. C.Ansiau@mrw.wallonie.be
- BUNGENEERS Joke, Dienst Cultureel Erfgoed, Koningin Elisabethlei 22, 2018 Antwerpen.
joke.bungeneers@admin.provant.be
- COLLETTE Olivier, rue du Prévôt 131, 1050 Bruxelles. ocollette@wanadoo.be.
- CORBIAU Marie-Hélène, MRW, DGATLP, Direction de l'Archéologie, rue des Brigades
d'Irlande 1, 5100 Jambes et Facultés Universitaires de Namur – Dept. d'Archéologie,
rue de Bruxelles 61, 5000 Namur. MH.Corbiau@mrw.wallonie.be
- DEBLON Ludwine, Musée des Celtes, Place Communale 1, 6800 Libramont.
ludwine.deblon@belgacom.net
- DEBRUYNE Tom, Erfgoedsite Tienen, Grote Markt 3, 3300 Tienen.
tom.debruyne.toreke@skynet.be
- DE CLERCQ Wim, UGent – Vakgroep Archeologie & Oude Geschiedenis van Europa,
Blandijnberg 2, 9000 Gent. W.DeClercq@UGent.be
- DEFGNÉE Ann, Laboratoire de Palynologie – Carnoy, place Croix du Sud 5/11, 1348
Louvain-la-Neuve. a.defgnée@bota.ucl.ac.be
- DELARUELLE Stephan, Veldstraat 13, NL – 5071 VD Udenhout, Nederland.
stephandelaruelle@hotmail.com
- DEMETER Stéphane, Direction des Monuments et des Sites – Région de Bruxelles-
Capitale, rue du Progrès 80 bte 1, 1035 Bruxelles. sdemeter@mrbc.irisnet.be
- DEMEYERE Frederik, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed – Buitendienst West-
Vlaanderen, Stadenstraat 39, 8610 Zarren-Kortemark.
- DE MULDER Guy, Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen –
site Velzeke, Paddestraat 7, 9620 Zottegem. guy.de.mulder@scarlet.be
- DERU Xavier, Université de Lille III, MCF HALMA UMR 8142, BP 149, F – 59653
Villeneuve d'Ascq, France. xderu@nordnet.fr
- DESCHIETER Johan, Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen –
site Velzeke, Paddestraat 7, 9620 Zottegem. jodeschieter@tiscali.be
- DEWILDE Marc, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed – Buitendienst West-Vlaanderen,
Stadenstraat 39, 8610 Zarren-Kortemark. marc.dewilde@lin.vlaanderen.be
- FONTAINE-HODIAMONT Chantal, Institut royal du Patrimoine artistique (IRPA), Parc du
Cinquantenaire 1, 1000 Bruxelles. chantal.fontaine@kikirpa.be
- FRÉBUTTE Christian, MRW, DGATLP, Direction de l'Archéologie, rue des Brigades
d'Irlande 1, 5100 Jambes. C.Frebutte@mrw.wallonie.be
- GUILLAUME Alain, Musées royaux d'Art et d'Histoire, Parc du Cinquantenaire 10; 1000
Bruxelles. guillaumealain@belgacom.net
- GUSTIN Michèle, MRW, DGATLP, Direction de Liège 1, Service de l'Archéologie, Avenue
des Tilleuls 62, 4000 Liège. M.Gustin@mrw.wallonie.be

- HENROTAY Denis, MRW, DGATLP, Direction d'Arlon, Service de l'Archéologie, rue des Martyrs 22, 6700 Arlon. D.Henrotay@mrw.wallonie.be
- LODEWIJCKX Marc, Afdeling Archeologie K.U. Leuven, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven. Marc.Lodewijckx@arts.kuleuven.ac.be
- MAGERMAN Kristine, Afdeling Archeologie K.U. Leuven, Blijde-Inkomststraat 21, 3000 Leuven. Kristine.Magerman@student.kuleuven.ac.be
- MARTENS Marleen, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, Phoenixgebouw, Koning Albert II laan 19, bus 5, 1210 Brussel. marleenmartens@hotmail.com
- MASSART Claire, Musées royaux d'Art et d'Histoire, Parc du Cinquantenaire 10; 1000 Bruxelles. massart@krmkg-mrah.be
- MEGANCK Marc, Musées royaux d'Art et d'Histoire, Parc du Cinquantenaire 10; 1000 Bruxelles. mjmeganck@hotmail.com
- PAUWELS Dirk, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed – Buitendienst Tongeren, Jekerstraat 10, 3700 Tongeren.
- PIGIERE Fabienne, Institut royal des Sciences naturelles de Belgique, Section Anthropologie et Préhistoire, rue Vautier 29, 1000 Bruxelles. Fabienne.Pigiere@sciencesnaturelles.be
- POLET Caroline, Institut royal des Sciences naturelles de Belgique, Laboratoire d'Anthropologie, rue Vautier 29, 1000 Bruxelles. caroline.polet@sciencesnaturelles.be
- SAVERWYNS Steven, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Jubelpark 1, 1000 Brussel. steven.saverwyns@kikirpa.be
- STURTEWAGEN Katrien, Poststraat 17, 9860 Balegem. katriensturtewagen@hotmail.com
- THUILLIER Freddy, rue de Lières 28, F – 62120 Saint-Hilaire-Cottes, France. freddy.thuillier@wanadoo.fr
- UDRESCU Mircea, Institut royal des Sciences naturelles de Belgique, rue Vautier 29, 1000 Bruxelles. Mircea.Udrescu@sciencesnaturelles.be
- VAN DEN VONDER Igor, Erfgoedsite Tienen, Grote Markt 3, 3300 Tienen.
- VANDERHOEVEN Alain, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed – Buitendienst Tongeren, Jekerstraat 10, 3700 Tongeren. alain.vanderhoeven@lin.vlaanderen.be
- VANHOUTTE Sofie, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed – Buitendienst West-Vlaanderen, Stadenstraat 39, 8610 Zarren-Kortemark. sofie_vanhoutte@pandora.be
- VAN NEER Wim, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen, Afdeling Antropologie en Prehistorie, Vautierstraat 29, 1000 Brussel. Wim.VanNeer@natuurwetenschappen.be
- VERBEEK Cyriel, Vond 31, 2382 Ravels. Cyriel.Verbeek@pandora.be
- VERBRUGGE Arne, Bakkerstraat 1, 8940 Wervik. arne_verbrugge@hotmail.com
- VYNCKIER Geert, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed – Buitendienst Tongeren, Jekerstraat 10, 3700 Tongeren. geert.vynckier@lin.vlaanderen.be
- WYFFELS Franky, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed – Buitendienst West-Vlaanderen, Stadenstraat 39, 8610 Zarren-Kortemark.

